

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA’LIM VAZIRLIGI
AL-XORAZMIY NOMIDAGI URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI**

Qo‘lyozma huquqida
UDK 894.375.092-33

OCHILOVA OZODA BAXTIYOROVNA

“Mehrobdan chayon” romanining lingvopoetik xususiyatlari

5A 120102-Lingvistika (o‘zbek tili)

**Magistr
akademik darajasini olish uchun yozilgan
dissertatsiya**

**Ilmiy rahbar:
f.f.n., dots. Primov A.**

M U N D A R I J A

Kirish	3-7
I bob. Lingvopoetika-tilshunoslik va adabiyotshunoslik sohasi	8-25
1. Lingvopoetikada badiiylik va til munosabati.....	8-17
2. “Mehrobdan chayon” romani-o‘zbek nasri lingvopoetikasini o‘rganish obyekti sifatida.....	18-24
I bob bo‘yicha xulosa.....	25
 II bob. “Mehrobdan chayon” romanida leksik va barqaror birikmalarning uslubiy qo‘llanilishi	26-45
1. “Mehrobdan chayon” romanida so‘zlarning konnotativ ma’nolari.....	26-34
2. “Mehrobdan chayon” romanidagi maqol va frazeologik birliklar tahlili.....	35-44
II bob bo‘yicha xulosa.....	45
 III bob. “Mehrobdan chayon” romanidagi tasviriyy vositalarning lingvopoetik tahlili	46-66
1. “Mehrobdan chayon” romanida troplarning ishlatilishi.....	46-54
2. Roman tilidagi badiiy sintaksisning lingvopoetik tahlili.....	55-65
III bob bo‘yicha xulosa.....	66
 Xulosa	67-68
Adabiyotlar ro‘yxati	

Kirish

Dissertatsiya mavzusining asoslanishi va uning dolzarbligi. Filologiya ilmda badiiy asar turli maqsad va nuqtayi nazarlardan o'rganiladi. Badiiy asar xalq tili o'zining barcha imkoniyatlarini bor bo'yicha namoyon qila oladigan, yozuvchining mahorat darajasiga ko'ra bu imkoniyatlarni to'laligicha ishga solish mumkin bo'lgan o'ziga xos maydondir. Bu imkoniyatlar cheksiz-chegarasiz bo'lib, muayyan asarda uning ro'yobi masalalarini o'rganish, avvalo, yozuvchining badiiy til borasidagi mahoratini, qolaversa, xalq tilidagi ifoda vositalarining boyligini namoyish etishga asos bo'ladi.

Ming yillik adabiyotimiz tarixida tilimizning ana shunday bepayon imkoniyatlarini o'zida xolis mujassam etgan badiiy asarlar benihoya ko'p. Ammo mustabid tuzum davrida milliy istiqlol g'oyalarini kuylagan Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat kabi yirik so'z san'atkorlarining bunday asarlarini o'rganishga imkoniyat berilmadi. Yurtimiz istiqloli bu yo'ldagi barcha g'ovlarni olib tashladi. Mustaqillik arafasidagi tarixiy jarayonni ko'z oldimizga keltirar ekanmiz, 1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan "Davlat tili haqida"gi Qonun istiqlolning ma'naviy poydevori bo'ldi, deb aytish mumkin. Ushbu Qonun millatning tarixiy xotirasini uyg'otishda muhim tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi. O'zbekiston mustaqilligining dastlabki yillaridayoq mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov shunday degan edi: "...Mustabidlik zamonida xalqimiz xotirasidan ataylab o'chirilgan mo'tabar insonlarning nomlari birin-ketin tiklanyapti. Abdulla Qodiriy va Abdulhamid Cho'lpon, Abdurauf Fitrat va Usmon Nosir kabi Vatinimiz, millatimiz ozodligi yo'lida shahid ketgan o'nlab siymolarning ma'naviy meroslari bugun xalqimiz bisotiga qaytmoqda"¹.

Yangi asr dunyo miqyosida barcha fan sohalarida misli ko'rilmagan yangilik va kashfiyotlar asri bo'lishi kutilmoqda. Fan va texnikaning bu kungi taraqqiyoti ta'sirida davrimiz ilm-fan oldiga qo'yayotgan maqsad va talablar barcha fan sohalarida shu kungacha erishilgan yutuqlarning birlashtirilishi, tahlil etilishi, barcha sohalar uchun samarali uslub va texnologiyalarning ommalashtirilishini

¹ Каримов И. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура.Т.1.- Тошкент: Ўзбекистон, 1996, 88-бет.

ko‘zda tutmoqda.

Prezidentimiz: “...maqsadimiz-jahon fani va tafakkuri cho‘qqilarini o‘zlashtirishga doimiy intilishdir. Boshqacha aytganda, biz o‘tmishdan olayotgan merosni hozirgi kunda yaratilayotgan buyuk kashfiyotlar bilan uyg‘unlashtirmog‘imiz kerak”²,-deb ta’kidlaganlaridek, o‘zbek tilshunosligi oldiga ilm-fan qo‘yayotgan talablardan biri sifatida o‘zbek adabiyotidagi nodir badiiy asarlarning til xususiyatlarini tahlil qilish masalasini ham alohida ta’kidlab ko‘rsatish mumkin.

Badiiy asarning turli insonshunoslik fanlari hamda matematika, semiotika, kibernetika, informatika kabi sohalar talqinidagi yangicha tahlillari yangi-yangi yo‘nalishlarni keltirib chiqarishi tabiiy. Oliy filologik ta’lim tizimida mantiq, informatika, semiotika fanlari haqida tushunchalar berilayotgani; filologiya sohasida lingvopoetika, germenevtika kabi atamalar faol qo‘llanila boshlangani fikrimizning dalili bo‘la oladi.

Badiiy til bobida benazir ibrat maktabini yaratgan Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” romanining tili hozirga qadar lingvopoetik nuqtayi nazardan o‘rganilmagan. Ushbu roman adib badiiy til mahoratining noyob namunalaridan biridir. “Mehrobdan chayon” romanini lingvopoetik jihatdan o‘rganish uning badiiy til xususiyatlarini to‘laligicha ko‘rsatish imkonini beradi. Asardagi umumbashariy g‘oyalar hozirgi avlod tarbiyasida ma’naviy qarashlarining shakllanishida alohida ahamiyatga ega. Bundan tashqari asarni filologik nuqtayi nazardan o‘rganish o‘zbek tilshunosligini yangi ilmiy ma’lumot va natijalar bilan boyitadi. Shu nuqtayi nazardan olib qarasak, mazkur mavzuning tadqiq qilinishi nihoyatda dolzarb ekanligi oydinlashadi.

Tadqiqot mavzusi Urganch davlat universiteti “O‘zbek tilshunosligi” kafedrasida tomonidan tavsiya etildi. Mavzu “O‘zbek tilshunosligi” kafedrasida ma’qullanib, Urganch davlat universiteti rektorining 2012-yil ____ fevral buyrug‘i bilan tasdiqlandi. Mavzu bo‘yicha ishlar 2012-2014-yillar davomida “O‘zbek tilshunosligi” kafedrasida olib borildi. Ishning borishi “O‘zbek tilshunosligi”

² Каримов И. Ватан равнаки учун ҳар биримиз масъулмиз.- Тошкент: Ўзбекистон,2001. Т.9.- Б.278.

kafedrasida bir necha marta muhokama obyekti bo'ldi.

Tadqiqotning obyekti va predmetining belgilanishi. Tadqiqot obyekti sifatida Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” romanining matni olingan. Asosan, roman matnidagi leksik birliklar, iboralar-frazeologik birliklar va maqollar, shuningdek, romandagi she'riy parchalar lingvopoetik tahlilga tortilgan.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. Tadqiqotning asosiy maqsadi “Mehrobdan chayon” romanining til xususiyatlarini tahlil qilish shu bilan birga Qodiriyning o'ziga xos so'z tanlashi, so'z qo'llashi, badiiy tasvir vositalaridan foydalanishi asosida namoyon bo'luvchi badiiy til mahoratini ochib berishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun tadqiqot oldiga quyidagi vazifalar qo'yilgan:

- Lingvopoetikaning asosi lisoniy va estetik tahlil uyg'unlig ekanligini ko'rsatib berish;
- romanining o'zbek nasri lingvopoetikasini o'rganishdagi o'rnini belgilash;
- romandagi so'zlarning lisoniy-estetik qimmat olishida konnotatsiyaning salmoq'ini ko'rsatib berish;
- adibning so'z tanlash va so'z qo'llashdagi o'ziga xosliklarning lisoniy va badiiy-estetik asoslarini ochib berish;
- asar matnidagi frazeologizmlar va maqollarning badiiy nutqning ta'sirchanligi, tasviriyligi va obrazlilikini ta'minlashdagi ahamiyatini ko'rsatish;
- romandagi she'riy parchalarning lisoniy-estetik vazifasi va ahamiyatini ko'rsatib berish.

Mavzu bo'yicha qisqacha adabiyotlar tahlili. O'zbek filologiyasida badiiy til muammolari, xususan bir qancha adiblar badiiy asarlarining lingvopoetikasi masalalariga bag'ishlangan bir qator tadqiqotlar yaratilgan³. Badiiy asar tilini

³ Шоабдурахмонов Ш. Ойбек романларининг тили // Шарқ юлдузи, 1995, 10-сон; Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати (Маҳорат ва тил ҳақида мулоҳазалар). – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1962; Самадов Қ. Ойбек- сўз санъаткори.- Тошкент, 1965; Кучкартаев И. Фразеологическое новаторство А Каххара. Автореф. дис...канд. филол наук.- Ташкент, 1965; Қўчқортөев И. Бадий нутқ стилистикаси.--Тошкент, 1975; Мамадов Х. Лексико-стилистикаские особенности художественной прозы Алишера Навои. Автореф. дис...канд. филол.

stilistik aspektda o'rganishga qaraganda lingvopoetik o'rganish bir qator ilgari qo'yilgan qadam va ancha samarali yo'l ekanligi bugun oydinlashib bormoqda. Ayni paytda badiiy asar tilining lingvopoetik tahlili lingvostilistik tahlil natijalariga asoslanishi ham tadqiqotchilar tomonidan ta'kidlanadi. Aynan lingvostilistik yo'nalishda yaratilgan ilmiy ishlarda to'plangan natijalar lingvopoetik tadqiqotlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Ularda o'zbek adabiyotida yuksak mahorat bilan yaratilgan she'riy va nasriy asarlar tili ana shu nuqtayi nazardan tahlil qilingan, tegishli ilmiy xulosalar umumlashtirilgan.

Masalan, N. Mahmudovning bir qatoa maqolalarida ayrim shoir va yozuvchilar asarlari tilining lingvopoetikasi bo'yicha qiziqarli fikrlar ilgari surilgan.⁴ L. Jalolova, G. Rixsiyeva kabi tadqiqotchilarning maqolalarida ham badiiy asardagi muayyan usul va shakllarning lingvopoetik mohiyatini tahlil qilishga harakat qilingan.⁵ M.Yo'ldoshevning nomzodlik dissertatsiyasida Cho'lponning "Kecha va kunduz" romani lingvopoetik tahlilga tortilgan.⁶ Keyingi yillarda o'zbek tilshunosligida lingvopoetika muammolari tadqiqiga bag'ishlangan bir nechta dissertatsiyalar yoqlangan.⁷

Tadqiqotda qo'llanilgan uslublarning qisqacha tavsifi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov tomonidan ilgari surilgan milliy istiqlol g'oyasi tadqiqotning nazariy asosini tashkil qiladi. Masalani o'rganishda keyingi yillarda o'zbek filologiyasi, xususan, o'zbek tilshunosligi qo'lga kiritgan yutuqlardan hamda rus va boshqa xorijiy tilshunosliklarda bayon qilingan nazariy fikrlardan keng va ijodiy foydalanilgan. Shuningdek tadqiq qilinayotgan materialning

наук.- Ташкент, 1969; Юлдашев Б. Язык и стиль произведений Саида Ахмада. Автореф. дис...канд. филол. наук.- Ташкент, 1979; Каримов С. Язык и стиль произведений Зульфии. Автореф. дис...канд. филол. наук.- Ташкент, 1983; Қозоқов Ш. Ҳамза драмаларидаги эмоционал баҳо билдирувчи лексиканинг семантик-стилистик хусусиятлари. Филол. фанлари номзоди ... диссертация.- Тошкент, 1990 ва бошқалар.

⁴ Махмудов Н. Ойбек шеърларидаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикаси. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1995, № 6. 48-51 -бетлар. Шу муаллиф. Абдулла Каҳҳор ҳикояларининг лингвопоэтикасига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1987, № 4. 34-36-бетлар.

⁵ Жалолова Л. Абдулла Қодирий асаридаги жонлантиришнинг лингвопоэтик таҳлили. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2000, № 4. 33-35-бетлар.

⁶ Ўлдошев М. Чўлпоннинг бадий тил маҳорати («Кеча ва Кундуз» романи мисолида). Филол. фанлари номзоди ... диссертацияси.- Тошкент, 2000.

⁷ Масалан: Муҳаммаджонова Г. 80-йиллар охири-90- йиллар бошлари ўзбек шеърларининг лингвопоэтик таҳқиқи: Филол. фанлари номзоди ... диссертацияси.- Тошкент, 2004; Шодиева Д. Ш. Муҳаммад Юсуф шеърлари лингвопоэтикаси. Филол. фанлари номзоди ... диссертацияси.- Тошкент, 2007.

ehtiyojidan kelib chiqqan holda ishda tavsifiy, qiyosiy-tasnifiy, kontekstual, komponent tahlil kabi tadqiqot metodlariga murojaat qilingan.

Tadqiqot natijalarining nazariy va amaliy ahamiyati shundaki, undagi ilmiy xulosalar ham adabiyotshunoslik, ham tilshunoslikning tegishli muammolarini ma'lum ma'noda oydinlashtirishga ko'maklashadi. Dissertatsiya materiallaridan badiiy matnning lisoniy tahlili bilan bog'liq o'quv kurslari uchun qo'llanmalar tayyorlashda, shuningdek, oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlarida maxsus kurs o'qitishda foydalanish mumkin.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, "Mehrobdan chayon" romanining tili birinchi marta lingvopoetik aspektda o'rganilgan. Unda Qodiriyning o'zbek tilidagi leksik va frazeologik birliklar hamda asosiy tasviriy vositalardan foydalanishdagi o'ziga xosligi, bundagi lingvopoetik qonuniyatlar ochib berilgan.

Tadqiqotning tuzilishi. Dissertatsiya kirish, uch bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

I BOB. LINGVOPOETIKA-TILSHUNOSLIK VA ADABIYOTSHUNOSLIK SOHASI

1. Lingvopoetikada badiiylik va til munosabati

Badiiy asr tili filologiya ilmining eng murakkab va dolzarb muammolaridan biri bo'lib kelgan. Hozir ham shunday. O'zbek filologiyasida bu masalaga qiziqishning tobora ko'payib borishi tasodifiy hodisa emas. Chunki asar tili uning har bir qismida, epik bayon, obrazlar talqini, poetikasi va boshqalarda ishtirok etadi. Shu bois badiiy asarlarni yaxlit holda, matn asosida kompleks o'rganishga e'tibor kuchaymoqda. Bu jarayon esa asar tilidagi lisoniy va badiiy jihatlarni-lingvopoetika hodisasini o'zaro aloqada tahlil qilishni taqazo qiladi.

Badiiy asr tili tilshunoslar uchun ham, adabiyotshunoslar uchun ham tadqiq obyektidir. Lekin bularning o'ziga xos xususiyatlarini ham inkor etib bo'lmaydi. Tilshunoslar fonetika, leksika, semantika, morfologiya kabi sohalar bo'yicha badiiy tilni izohlasalar, adabiyotshunoslar tilga badiiy-estetik tomondan yondashadilar. Boshqacha aytganda, asar tilini o'ziga xos xususiyatlarini to'la ochib berish uchun lisoniy va badiiy tahlil, ya'ni tilshunoslik va adabiyotshunoslikning mustahkam aloqasi asosiy shart hisoblanadi. Zero, lingvistik tahlil bilan estetik tahlil uyg'unlashgan bo'lishi shart. Bunday uyg'unlik asosida, tabiiyki, "so'z" deb atalgan tushuncha va unga munosabat yotadi.

O'zbek xalq og'zaki ijodining nodir namunalarining betakror badiiyati, sir-u sinoatga to'la qonuniyat tilsimlari, lingvofolkloristika masalalarini teran tadqiq etgan serqamrov filolog B. Sarimsoqov til badiiyati muammosini o'rganishda tilshunos va adabiyotshunoslarning doimiy hamkorligini targ'ib etishdan charchamagan olimlardan hisoblangan. U shunday yozadi: "...Tilshunosmi yoki adabiyotshunosmi, lingvopoetikada, badiiylik (obrazlilik) masalalarida birlashib ketishlari lozim, shundagina ular haqiqiy filologga aylanadilar. Badiiylik muammolari esa sof filologik muammolardir"⁸

⁸ Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари.- Тошкент: ТАИ, 2004, 27-бет.

Filolog mutaxassislar badiiy asarni tahlil qilish malakasiga yetarlicha ega bo‘lmaganliklari uchun talabalarga nima “berish”ni ham, ulardan nimani “olish”ni ham bilishmaydi. Shu bois, adabiyot darslarida talabalar zimmasiga g‘oyat yengil va keraksiz “yuk” qo‘yiladi. yengil-yelpi, talabalarning xayolotini ishga solmaydigan, aqlini zo‘riqtirmaydigan “javob”lar adabiyot bo‘yicha ijobiy baho olish uchun yetarli hisoblanib kelinadi. Chunonchi, fizika darsida butun olam tortilish qonunini yaratish uchun Nyutonning boshiga tasodifan tushib ketgan olma turtki bo‘lganini aytgan, ammo qonunning mohiyatini bilmagan o‘quvchiga «yomon» baho qo‘yiladi va to‘g‘ri qilinadi. Ammo “Xamsa” asarining 2,5 yil mobaynida yaratilgani va uning besh dostonidan iboratligini bilgan talabaga, garchi u “Xamsa”ni ochib ko‘rmagan bo‘lsada, “yomon” baho qo‘yish mumkin emas! Chunki adabiyot predmeti uchun o‘sha “bilim” ham yetarli deb qaraladi.

Badiiy asar matni bilan ishlashni o‘z faoliyatining markaziy masalasi deb hisoblamaydigan adabiy ta’lim muvaffaqiyatsizlikka mahkumdur. Badiiy tahlilsiz adabiy ta’lim ma’naviyatsiz shaxs, bilimsiz mutaxassis demakdir. Yangilangan milliy pedagogika o‘z oldiga ma’naviyati yuksak shaxslarni shakllantirish maqsadini qo‘ygan ekan, adabiy ta’limda badiiy tahlil hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lishi shubhasizdir. Malakali badiiy tahlil bo‘lmagan joyda mo‘jizaviy asarning sehri, siri, jozibasi yo‘qqa chiqadi, uning zamiridagi badiiy va hayotiy ma’no payqalmay qolaveradi. Adabiyot o‘qitishda badiiy tahlilga eibor g‘oyat sust bo‘lganligi uchun ham millat ahlining bir necha avlodi Navoiy, Bobur, Mashrab va Qodiriysiz yashab kelmoqda. Chunki milliy adabiyotshunoslik va adabiyot o‘qitish metodikasida daho ijodkorlarning asarlariga xos badiiy jihatlarni butun ko‘lami,

Tilshunoslar ta’limotiga binoan har bir so‘z-ma’lum tovushlar yig‘indisidan iborat. Bu fikr “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “O‘z tovush qobig‘iga ega bo‘lgan, narsa-hodisalar, jarayonlar, xususiyatlarni, harakat va holatni, aloqa va munosabatlarni nomlash uchun xizmat qiladigan, mustaqil lug‘aviy ma’noga ega bo‘lgan, shuningdek, turli grammatik ma’no va vazifalarda qo‘llanadigan eng

muhim til birligi; gapning qurilish materiali” shaklida bayon etilgan⁹. Muhimi shunda-ki, soʻzga berilgan barcha taʼriflarda soʻz mohiyatini “tovush”, “maʼno”, “nutq” kabi tayanch iboralar ifodalashi taʼkidlanadi. Bu jihatdan “Oʻzbek sovet ensiklopediyasi”da soʻz taʼrifi va maʼnolarining nisbatan batafsil izohi xarakterlidir. Unda yozilishicha, “tovush yoki tovush birikmasi soʻz boʻlishi uchun maʼniga ega boʻlishi, yaʼni bir til yoki sheva egalari shu tovushlar vositasida biror narsani bir-biriga anglatishi va anglashi shart, soʻz, odatda, koʻp maʼnoli boʻladi”¹⁰. Ushbu taʼrifda qayd etilgan soʻzga xos xislatlar asar tilining yuksakligini taʼminlovchi unsurlar boʻlib, ligvopoetikada soʻzning koʻp maʼnoli (polisemiya) boʻlishi, narsa yoki hodisalarning turli nomlarini bildirishi va ifodaning sodda, anglashuvli boʻlishiga imkon beradi. Zero, asar muvaffaqiyatini taʼminlovchi asosiy, yetakchi omillardan biri uning tilidir. Chunki, asarning barcha materiallari, adibning butun tajribasi, mahorati tilda ifodalanadi.

Maʼlumki, lingvopoetikada ikki jihat mavjud. Birinchisi- lisoniy jihat boʻlib, unda soʻzning shaxs, son, zamondagi holati, fonetik, morfologik, sintaktik, semantik xususiyatlari nazarda tutilsa, soʻzning asar qurilmasidagi oʻrni, badiiyati, tasvir va ifodadagi taʼsirchanligi, poetik xususiyatlari aks etadi. Bularning har ikkalasi ham soʻz talqinlariga asoslanadi va til badiiyatini shakllantiradi. Til esa soʻzlar xazinasidan iborat. Uning muayyan vazifa bajarishi nutq jarayonida (yozma yoki ogʻzaki) voqe boʻladi. Asar tili esa badiiy nutqdir. Uning mohiyatini soʻzning maʼno qirralari belgilaydi. Chunonchi soʻzda ikki xil maʼno bor: 1) nomlash, atamalik (denotativ); 2) qoʻshimcha ekspressiv-emotsional (konnotativ) maʼno. Ikki xil maʼnoga ega soʻz uch xil vazifani bajaradi: 1) nomlash (nominatsiya); 2) axborot berish (informatsiya) va 3) ekspressiya (estetik taʼsir va baho).

Bulardan denotativ maʼno ilmiy, rasmiy idora uslubida ishlatilsa, konnotativ maʼno badiiy ijodga xosdir. Ikkinchi maʼno orqali soʻzlar obraz yaratiladi, badiiy tasvir, umuman asar matni taʼsirchanlik, joziba kasb etadi. Ammo har qanday soʻz emas, balki estetik kontekstdagi soʻzgina obrazga aylanadi. Bunday soʻzlar

⁹ Oʻzbek tilining izohli lugʻati. III tom. T.: “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2007. B.608.

¹⁰ Oʻzbek sovet ensiklopediyasi. X tom. T.: “Ensiklopediya” nashriyoti, 1978. B.472.

lingvistik jihatdan ot, olmosh, fe'l hamda otlashgan barcha so'z turkumiga mansub bo'ladilar. Sababi- obrazga aylanuvchi so'z turkumi narsa, shaxs yoki uning holati-harakatini ifodalay olishi lozim. Fe'lda predikativlik xususiyati obrazga aylanishni tezlashtiradi.

Tilshunoslikka oid zamonaviy adabiyotlarda tilning, asosan, to'rt-besh vazifasi qayd etiladi. 1. Kommunikativ vazifa - tilning kishilar o'rtasida asosiy aloqa vositasi ekanligi. 2. Ekspressiv vazifa - turli fikr va tuyg'ularni ifodalash vazifasi. 3. Konstruktiv vazifa - fikrlarni shakllantirish, tartibga solish va ifoda tarzini belgilash vazifasi. 4. Akkumulyativ vazifa - ijtimoiy tajriba va bilimlarni to'plash, saqlash vazifasi.

Badiiy asar tili tadqiqiga bag'ishlangan ishlarda tilning ayni «ekspressiv vazifasi» atamasi bilan bir qatorda “tilning poetik vazifasi”, “tilning badiiy vazifasi”, “tilning estetik vazifasi” kabi atamalar ham qo'llanadi.

Lingvopoetika odatiy asar tilining badiiyatini o'rganar ekan, bu badiiyat unsurlarini umumxalq tili imkoniyatlaridan oladi va lisoniy hamda estetik jihatdan baholaydi. Bunday badiiyatni quyidagi unsurlar yaxlitligi tashkil etadi:

- 1) So'z ma'nolarining ko'chishi (o'z ma'nosining kengayishi va yangi ma'noga ega bo'lishi). Metafora, metonimiya, sinekdoxa, ramz, majoz va boshqalar;
- 2) O'zga tillardan o'zlashtirilgan so'zlar (arab, fors-tojik, rus va rus tili orqali boshqa tillardan o'tgan so'zlar);
- 3) Tildagi eski va yangi so'zlar. Hayot bilan bog'liq holda eskirgan yoki yangidan paydo bo'lgan so'zlar ham qo'llaniladi;
- 4) Sheva va lahjalarga mansub so'zlar ham til badiiyatiga o'ziga xoslik bag'ishlaydi;
- 5) Tildagi frazeologik birliklar, maqol, aforizmlar, iboralar, badiiy san'atlar ham til badiiyatida salmoqli o'rin tutadi;
- 6) Tovushlarning o'рни almashishi, qatorlashuvi hamda boshqa sohalarga oid atamalar va hakazo.

- 7) Ko‘rinadiki, lingvistik poetika adabiy asar badiiyatini batafsil o‘rganishning muhim sharti bo‘lib, hozirgi filologiya ilmidagi tobora kengayib bormoqda.

Nasriy asar tilining badiiyati o‘zgacha, unga she‘riyat mezonlari bilangina yondashib bo‘lmaydi. Deylik, nasriy asar tilidagi ko‘chimlar, turli uslubiy figuralar haqida gapirish bilan cheklansak, u haqda deyarli hech narsa aytmagan bo‘lib chiqamiz. Zero, badiiy nasr tilining sehri, jozibasi chuqurroq qatlamlarda botindir. Taassufki, nasriy asar tilini badiiyatga doxil etuvchi nutqiy omillar va nutqdan tashqari hodisalar bizda yetarlicha o‘rganilgani yo‘q. Fikrimcha, bu nasriy nutqqa anchayin sodda, kundalik muloqot tiliga yaqin nutq deb, biroz mensimasdanroq qarash oqibatidir. Holbuki, bu — mutlaqo xato tasavvur. Axir, yaxshi nasriy asarlarni o‘qiganimizda, ularda tasvirlanayotgan narsalarni go‘yo “ko‘rib”, qahramonlarning gaplarini go‘yo “eshitib” turgandek bo‘lishimizning o‘zi mo‘jizadir. O‘quvchini beixtiyor irreal olamga — badiiy voqelikka ko‘chirgan, uni o‘sha olam qonunlariga amal qildirib yashatgan narsa so‘z, aniqrog‘i, shu tabarruk ashyodan tarkib topgan matn hisoblanadi. Bas, shunday ekan, adabiyotshunoslik shu mo‘jiza sirlarini ochib bermog‘i, badiiy matnni kognitiv aspektda — ham badiiy informatsiyaning hosil qilinishi va ham qabul qilinishi nuqtai nazarlaridan tadqiq etishga kirishmog‘i zarurdir. Badiiy matn strukturasi, nasr ritmi va uning rivoya ritmi yoxud tasvir predmeti bilan uzviy bog‘liqligi; jumla qurilishining jarayon tasvirida bir turli, narsa tavsifida boshqa bir turli ekanligi... kabi qator muhim masalalar borki, ular atroflicha chuqur o‘rganilishi lozim. Albatta, e‘tiroz bo‘lishi mumkin: axir, hech kim badiiy asar yozishni kitoblardan o‘qib o‘rganmaydi-ku?! Biroq bu narsalar biz — o‘quvchilar ommasi va ahli qalam uchun “ikki karra ikki — to‘rt” tarzidagi oddiy haqiqatga aylansagina shunday e‘tiroz o‘rinli bo‘ladi.

XX asr boshlariga kelib so‘zni o‘z nutqiy tarkibida-badiiy asar kontekstida tahlil qilish, badiiy asar tiliga ham adabiyotshunoslik, ham tilshunoslik nuqtai nazaridan yondashish, matnning nutqiy tarkibini o‘rganishga qaratilgan tadqiqotlarga keng yo‘l ochildi. Badiiy matndagi lisoniy birliklarning

qo‘llanilishida qanday o‘ziga xosliklar mavjudligi borasida bahs yurituvchi tadqiqotlar soni ko‘paydi. B.A.Larinning 1925-yilda yaratgan semantik etyudlari “Badiiy nutqning o‘ziga xos turi-lirika haqida” dastlabki tadqiqotlardan biri sifatida maydonga chiqadi¹¹.

V.P. Grigorev badiiy asar tilini lingvistik aspektda o‘rganish masalasi qirqdan ortiq tilshunos va adabiyotshunoslarning qariyb oltmish yillik tortishuv va munozaralariga sabab bo‘lganini, mutaxassislarning badiiy tilni o‘rganish masalasida bir qarorga kelishlari qiyin bo‘lganini alohida ta’kidlaydi¹². Quyidagi bir necha iqtibos vositasida bu masaladagi g‘oyalar, talqinlar kelishmovchiligi haqida tasavvur hosil qilish mumkin. Masalan, V.V.Kojinov badiiy nutqni tilshunoslar tadqiq etishga qarshi chiqadi¹³. A.V.Chicherin adabiyotshunoslarni “o‘z tilshunosligi”ni barpo qilishga chaqiradi¹⁴. A.A.Zvoznikov: ”Poetikaning hududlari va predmeti to‘g‘risidagi masalani hal qilishda uning (poetikaning) lingvistika bilan aloqasi, uning adabiyot nazariyasida tutgan o‘rni, uning badiiy nutq bilan, badiiy asar tili haqidagi fan bilan, shuningdek, lingvistik poetika yoki adabiyotshunoslik lingvistikasi deb nomlanuvchi soha bilan munosabatidagi asosiy yo‘nalishlarni ko‘rib chiqish foydali bo‘lar edi”¹⁵,-deb yozadi. N.M.Shanskiy badiiy asar tilini o‘rganish filologik analiz tarzida amalga oshirilib, bunday tahlil tilshunoslik, stilistika va adabiyotshunoslikning bilim hamda yutuqlarini o‘zida mujassamlashtirmog‘i lozim ekanini ta’kidlaydi¹⁶. M.A.Alekseyev, V.V.Vinogradov, G.O.Vinokur, B.A.Larin, L.V,Shcherba kabi fililog olimlar badiiy asar matnini xuddi ana shu tartibda o‘rganish tarafdori sifatida maydonga chiqdilar.

V.P.Grigorev lingvistik poetikani filologiyaning mustaqil va muhim bir sohasi sifatidagi xususiyatlari nuqtayi nazaridan chuqur va atroflicha o‘rganib chiqdi. U lingvistik poetikaning kelib chiqishi, hozirgi zamon filologiyasidagi mavqeyi, uning maqsadi, vazifalari, filologiya ilmining boshqa sohalari bilan munosabati

¹¹ Ларин Б.А. Эстетика слова и язык писателя. – Л.: Худож.лит., 1974.-288 с.

¹² Григорьев В.П. Поэтика слова. М.: Наука, 1979.- Б.9.

¹³ Кожин В.В. Об изучении художественной речи//Контекст. - М.:Наука, 1975, -С.254-258.

¹⁴ Чичерин А.В. Ритм образ. Стилистические проблемы. – М.:С. Писатель, 1973. -278 с.

¹⁵ Звозников А.А. Поэтика Пушкина в современных исследованиях// Русск. Литер., 1976. №3-С.197.

¹⁶ Шанский Н.М. Лингвистический анализ художественного текста.- Л.: Просвещение, 1990.-С.8.

masalalarini ishlab chiqdi. Uning fikriga ko'ra, lingvistik poetika filologiyaning tilshunoslik va adbiyotshunoslik fanlari erishgan zamonaviy yutuqlaridan foydalangan holda asar matni ustida tadqiqot olib boruvchi alohida sohasidir.

Uning xulosasiga ko'ra: "Lingvistik poetika lingvistik soha bo'lib qolavergani holda, adbiyotshunoslik taraqqiyoti bilan uzviy boo'liqligi sababli adbiyot nazariyasi va adbiyot tarixining turli muammolarini keng ko'lamda hal etishga ko'maklashadi hamda har-xil soha filologlarining hamkorligi uchun shart-sharoit tug'diradi"¹⁷

Modomiki, lingvopoetika qorishiq atama ekan, uning mutaxassisleri ham har ikkala fan sohasi vakillari bo'lishi mumkin deb o'ylaymiz. Ularning har ikki sohadagi fan yutuqlaridan boxabar bo'lishlari zarurligi esa hech qanday e'tiroz tug'dirmaydi. Avgustin: "Poetikani tushunmagan odam hech qacho yaxshi tilshunos bo'la olmaydi",- deya ta'kidlagan edi¹⁸. Poetikani tushunish uchun esa adbiyotshunoslikka doir bilimlarga ega bo'lmoq zarur.

Ko'rinib turibdiki, badiiy asarning lingvopoetik xususiyatlarini aniqlash uchun maxsus bilim va tayyorgarlikka ega bo'lgan filologik yo'nalish mutaxassislarining nazariy jihatdan asoslangan maqsadli tadqiqotlari **zarur**.

Demak, bizningcha, lingvopoetika-lisoniy badiiyat, bu badiiyat til unsurlarining badiiyat mezonlariga bo'ysunishi natijasi o'laroq vujudga keladi. Yirik rus filolog olimi G.Vinokur badiiy asar tili nima degan savolga jo'ngina qilib: "Badiiy til deganda badiiy asarlar yozishda ishlatiladigan til tushuniladi deb yozgan edi". Tabiiy bir savol tug'iladi: badiiy asarlar yozishda ishlatiladigan til "umumxalq tili", "milliy til", "adabiy til" atamalari bilan yuritiluvchi, biz kundalik aloqa-aralashuvda foydalanadigan tildan boshqami, boshqa bo'lsa nimasi bilan farqlanadi? Bu savolga javob berish uchun har ikki til bajarayotgan funksiyalardagi farq va mushtaraklikka diqqat qilish zarur. Kundalik muloqotda ishlatiluvchi til ham, badiiy til ham informatsiya yetkazish va informatsiya olishga xizmat qiladi. Biroq bu o'rinda o'sha yetkazilayotgan informatsiyaning tabiatiga diqqat qilish zarur. Muloqot tili yetkazgan informatsiya oddiy informatsiya bo'lsa, badiiy til

¹⁷ Григорьев В.П. Поэтика слова. М.: Наука, 1979.- Б. 300.

¹⁸ Якобсон Р. Работы по поэтике. -М.: Прогресс, 1987. -С.12.

badiiy informatsiyani yetkazadi, shunga ko‘ra, muloqot tili aloqa-aralashuv vositasi bo‘lsa, badiiy til badiiy muloqotning amalga oshishiga xizmat qiladi. Tilshunoslar J. Azizov va G. Usovalarning qalamiga mansub «Adabiy tahlil nazariyasi va amaliyoti» risolasida: «...tahlil adabiy asarning badiiy mantig‘iga singishish maqsad qilib qo‘yilgan ilmiy izohdir» tarzida ta’rif beriladi. Badiiy

tahlilning asl mantig‘ini aks ettirish jihatidan J. Azizov hamda G. Usovalarning qarashlari haqiqatga yaqinroq. Chindanda, «muallif obraziga yetishish» ham, «adabiy asarni fikran qism va unsurlarga ajratish» ham o‘z holicha badiiy tahlil mohiyatini aks ettira olmaydi. Ular badiiy mantiqni kashf etish, uni anglash yo‘lidagi bosqichlardir. Biroq, yurtdosh olimlar juftligiga mansub mazkur xulosada ham, bizning nazarimizda, kichik bir yoqlamalik borday. Chunonchi, ularning ta’rifida hayotiy mantiqni anglash bosqichi ko‘zda tutilmaydi. To‘g‘ri, badiiy adabiyot uchun estetik mantiq birlamchi ahamiyat kasb etadi, ammo bu holat adabiy asarlardan kelib chiqadigan hayotiy mantiqning muhimligini aslo inkor etmaydi. Shuning uchun ham badiiy tahlil tushunchasini xarakterlashda badiiy va hayotiy mantiq tushunchalari yonma-yon qo‘yilsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Yuqorida aytilganlardan kelib chiqib, badiiy asarv.tahlili tushunchasiga quyidagicha ta’rif berish mumkin: *Badiiy tahlil adabiy asarning badiiy va hayotiy mantig‘i hamda estetik jozibasini anglashga yo‘naltirilgan ilmiy faoliyatdir.* Adabiy tahlilga ana shu tariqa ta’rif berilganda, hodisaga xos deyarli barcha asosiy xususiyatlar qamrab olinadi deyish mumkin. Aslida «tahlil» atamasi arabcha "halala" o‘zagidan kelib chiqqan bo‘lib, «*eritib yuborish*», «*murakkab butunni qismlarga ajratish*» ma’nolarini anglatadi.

Qanday qilib badiiy til yetkazayotgan informatsiya badiiy informatsiyaga aylanadi? Bu savolga javob berish uchun poetik tilning spetsifik(belgilovchi) xususiyatlariga diqqat qilish zarur. Poetik tilning o‘ziga xosligini belgilovchi eng muhim spetsifik xususiyatlari sifatida obrazlilik va emotsionallikni ko‘rsatish lozim.

Poetik til deyilganda ko‘pchilik (ayniqsa, adabiyotshunoslikdan yiroq kishilar) go‘zal tashbehu istioralar yoxud boshqa tasvir va ifoda vositalari (o‘xshatish, metafora, ramz va h.) ishlatilgan, bezakdor, bo‘yoqdor, jimjimador tilni tushunadi. Suhbat asnosi sal chiroyliroq, jimjimadorroq gapirgan kishiga nisbatan ba'zan “ja-a badiiy qilib gapirarkanmi” qabilidagi ta’nalarni eshitib qolishimiz ham shu xil tushunishning natijasidir.

Badiiy asar tilini o‘rganishda keng tarqalgan ikki asosiy yo‘nalish mavjud. Bu ikki yo‘nalishni X. Doniyorov va S. Mirzayevlar quyidagicha ta’riflaganlar: “Tildagi o‘shish-o‘zgarishlarni o‘rganishni o‘z oldiga vazifa qilib qo‘yadigan aspekt- lingvistik aspekt, yozuvchining umumxalq tiliga bo‘lgan munosabati, til boyliklaridan foydalanishi, yozuvchi mahorati, stili haqida xulosa chiqaruvchi aspekt-stilistik aspekt”¹⁹. Adabiy asar tilini lingvistik jihatdan o‘rganishning nazariy masalalari O‘. Abdurahmonov tomonidan mufassal yoritib berilgan²⁰.

Ma’lumki, tilning kommunikativ, estetik, kumulyativ kabi bir qancha vazifalari bor. Har qanday badiiy asarda tilning kommunikativ vazifasi ham reallashadi, ammo estetik vazifa birinchi planda turadi.

Badiiy asar tilini o‘rganishdagi ikkinchi, ya’ni “stilistik” yo‘nalish tilning aynan estetik vazifasini tadqiq etishga qaratilgan. Tilning estetik vazifasi bevosita badiiy asar matnida namoyon bo‘lar ekan, bu vazifaning o‘ziga xos xususiyatlarini faqat tilshunoslik yoki faqat adabiyotshunoslik doirasida o‘rganish qiyin. Buning uchun adabiyotshunoslik va tilshunoslik sohalari bir-biri bilan hamkorlikda ish ko‘rishi lozim. Tilning estetik vazifasi masalasi bu ikki yirik fan oraliqidagi murakkab muammodir. Badiiy asar tilini aynan estetik vazifaning namoyon bo‘lishi tarzida o‘rganuvchi sohani “lingvistik poetika” – “lingvopoetika” deb nomlash filologiya ilmida ancha turo‘unlashgan.

Har qanday badiiy asar tilida yozuvchining so‘zga munosabati, so‘z tanlash va so‘z qo‘llashdagi o‘ziga xosligi muhim o‘rin tutadi. Zotan, aynan so‘zlarni,

¹⁹ Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати (Махорат ва тил ҳақида мулоҳазалар). Тошкент: Ўздабийнашр, 1962. Б. 173-174.

²⁰ Абдурахмонов Ғ. Адабий асар тилини ўрганиш ҳақида//Ўзбек тилини ўқитиш методикаси масалалари. Ғ Тошкент, 1966

umuman, til vositalarini qo'llashda yozuvchining o'ziga xos uslubi namoyon bo'ladi.

Badiiy nutqda hatto o'zining to'g'ri ma'nosi bilan qo'llangan so'z lug'atdagi ayni shu so'z bilan aynan teng emas. U estetik butunlik bo'lgan yaxlit badiiy asar matni tarkibida boshqa so'zlar bilan faqat semantik-grammatik jihatdangina emas, balki hissiy-estetik jihatdan ham munosabatda bo'ladi.

Tildagi nominativ birliklarning ma'no tuzilishini o'rganishda tilshunoslikda semantikaning konnotativ jihati tushunchasiga alohida e'tibor qilinadi. V.N.Teliya ta'rificha, "konnotatsiya- til birliklari semantikasiga usul yoki okkozional ravishda kiradigan, nutq subyekting borliqni jumlada ifodalashida uning ayni shu borliqqa bo'lgan hissiy-baholash va stilistik munosabatini ifodalaydigan hamda shu axborotga ko'ra ekspressiv qimmat kasb etadigan mazmuniy mohiyat"dir²¹. Konnotatsiya semantikaning ekspressiv qiymatga ega bo'lgan uzvi sifatida nomlash jarayonlaridagi borliqni baholagan holda idrok qilish va aks ettirish mahsuli hisoblanadi. Tadqiqotchi M.A.Mamadaliyeva ham konnotatsiyaning asosiy vazifasi so'zlovchining ifodalanayotgan predmetga subyektib munosabatini aks ettirish asosida ta'sir etish, ta'sirchanlikni ta'minlash ekanligini alohida ta'kidlaydi²².

H.Ne'matov va R.Rasulovlar o'zbek tili leksikasini uzviy (komponent) tahlil asosida yoritar ekan, so'z ma'nosining tarkibidagi ifoda semalariga "semema tarkibidagi atash semasidan tashqari turlicha qo'shimcha ma'nolarni (uslubiy bo'yoqni, shaxsiy munosabatni, qo'llanish doirasini) anglatuvchi semalar" deb ta'rif beradilar.

Til o'zining estetik vazifasini bajarishida ayni shu ifoda semalari-konnotativ ma'nolar favqulodda muhim rol o'ynashi tabiiy. Konnotatsiya semalarining o'z o'rnida, badiiy tasvir maqsadiga tamomila muvofiq tarzda reallashishini ta'min etish yozuvchi mahoratining darajasiga bog'liq.

²¹ Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц, - Москва, Наука, 1986, с.5.

²² Mamadaliyeva M.A. O'zbek tilida nominativ birliklarning konnotativ aspekti. Filol.fanlari nomzodi...dis.avtoref.- Toshkent, 1998, 10-bet.

2. “Mehrobdan chayon” romani-o‘zbek nasri lingvopoetikasini o‘rganish obyekti sifatida

Ma'lumki, o'zbek milliy nasri o'zining muayyan tarixiy bosqichlariga ega. XX asr boshida shakllangan tom ma'nodagi nasr namunalari, xususan roman va qissalar hozirgacha milliy prozamidagi salmoqli o'rin tutib kelmoqda. Hamza, Fitrat, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon nomlari bilan bog'liq nasrimizning ilk namunalari yangi o'zbek adabiyotining keyingi bosqichlarida jadal davom etdi, janr, mavzu va uslub jihatdan takomillashdi. Yangi o'zbek nasrining 30-80 yillardagi rivojida G'afur G'ulom, Oybek, Abdulla Qahhor, Asqad Muxtor, Odil Yoqubov, Pirimqul Qodirov, Mirmuxsin, Shukur Xolmirzayev, Said Ahmad, O'lmas Umarbekov, O'tkir Hoshimov va boshqa adiblarning xizmatlari katta bo'ldi. Ular badiiy nasrning ocherk, hikoya, qissa, roman, epopeya kabi shakllarida turli mavzudagi asarlar yaratdilar va o'zbek adabiyoti xazinasini boyitdilar.

O'zbek adabiyotining yorqin siymolaridan biri Abdulla Qodiriy badiiy til bobida o'ziga xos maktab yaratgan so'z san'atkoridir. Uning betakror til mahorati juda ko'p yozuvchilarga ibrat bo'lganligi va bundan keyin ham badiiy so'z olamiga qadam qo'yadiganlarning necha-necha avlodlari bu badiiy mo'jiza sirlaridan saboq olishi shubhasizdir.

Alohida ta'kidlash joizki, Qodiriy o'zining barakali badiiy ijodi bilan o'zbek adabiy tilining rivoji va boyishiga jiddiy hissa qo'shgan xassos adibdir. Uning she'riy, nasriy, dramatik, publitsistik va boshqa asarlarida o'zbek tilining go'zalligi, boyligi, tuganmas ifoda imkonlarini o'zini to'liq namoyon eta olgan. Bu asarlarni o'qiganda mahoratli adibning o'zbek xalq tili xazinasini nechog'li tugal egallaganligiga, betakror so'z ijodkori sifatida bu xazinadagi unsurlarni o'z badiiy niyatiga muvofiq tarzda saylay bilganiga, tildagi tovlanishlarga yanada sayqal-u jilo bera olganligiga, bu birliklardagi ma'no injaliklaridan juda ustalik bilan foydalana olganiga takror va takror amin bo'lmoq va hayratlanmoq mumkin.

Qodiriyning nasriy nutqdagi badiiy mahoratining na'munasi bo'lgan “Mehrobdan chayon” romani nafaqat yozuvchining estetik idrokini, balki yaxlit o'zbek tilining estetik mohiyatini ham namoyon eta oladigan asardir. Bu roman

tilining lingvopoetikasini o'rganish asosida Abdulla Qodiriyning badiiy til mahoratini ko'rsatish mumkin. Shu bilan birga bu go'zal romanning lingvopoetik tadqiqi usta so'z san'atkori tasarrufidagi o'zbek tili o'zining estetik vazifasini nechog'li mukammal bajarishini dalillaydi.

Qodiriy "Mehrobdan chayon" asarini 1928-yil 15-fevralda tugatgan, 1929-yilda u Samarqandda bosilgan. Abdulla Qodiriy "Mehrobdan chayon" asarida tarixiy haqiqatni, shaxslarni "orttirmay va kamitmay", "o'z holicha ko'rsatish", "yo'qni yo'ndirmay, bor gaplarni yozish" yo'siniga amal qilgan.

Tarixdan ma'lumki, 30-yillardagi "ma'shum shamollar" Qodiriyning ham o'z domiga tortib ketdi. Uni jisman yo'q qildilar, ammo u yaratgan ma'naviy boyliklarni yo'qotolmadilar. Adib yaratgan ma'naviy meros-uning nodir asarlari mangulikka dahldordir.

O'tgan davr mobaynida yuzaga kelgan nasr namunalarining muvaffaqiyatida shubhasiz xalq og'zaki ijodi, mumtoz milliy hamda jahon adabiyoti an'alarining ta'siri muhim omil bo'ldi. Natijada 50-60 yillardagi nasriy asarlar adabiyotshunoslik uchun boy manbaga aylandi. Bu manba tarkibida shubhasiz roman janri, xususan Abdulla Qodiriy romanlari alohida qiziqish uyg'otdi va tahlilga tortildi. Ammo, Qodiriyshunoslarning 20-30 yillardagi taqrizlarida romanlarning lingvopoetikasi emas, g'oyaviy yo'nalishi, ijtimoiy talqiniga e'tibor qaratilgan edi. 1956-yildan Abdulla Qodiriy romanlari to'la holda nashr etila boshlangach, ularni xolis, o'z holicha o'rganishga yo'l ochilsa ham, bu ish ancha sekin davom etdi. Qodiriy asarlarini o'rganish va targ'ib qilishda faol qatnashgan olim Izzat Sultonning katta o'rni bo'lsa ham u romanlarni asosan umumiy tarzda, metod asosida tekshirdi, lisoniy xususiyatlari yoritilmadi. "O'tgan kunlar" va "Mehrobdan chayon" romanlari o'zlarining badiiyati, til boyliklarini ifodalashi, ya'ni lingvopoetikasi bilan betakror asarlar bo'lib qolmoqda. O'zbek milliy romanchiligina emas balki, badiiyati, lisoniy va estetik xususiyatlari, ayniqsa adabiy asarda so'z, ibora va birikmalardan foydalanish, xalq tili imkoniyatlarini mahorat bilan qo'llanilishi jihatidan ham ibratlidir. Bu hol muallifning til va badiiyat ilmining yirik bilimdoni, so'z ustasi ekanidan guvohlik beradi.

Adibning “O‘tgan kunlar” va “Mehrobdan chayon” romanlari badiiy til mahoratining keng ko‘lamli qirralarini aks ettirish namunasidir. Yozuvchi o‘zining birinchi romanidayoq til xususiyatlari bilan badiiy asarga qo‘yiladigan barcha talablarga javob bergan edi va roman tili soda, bo‘yoqdor, ifoda va tasvir kuchi jozibador edi. Bu tajriba “Mehrobdan chayon” romanida yanada boyidi, adibning til unsurlarini qo‘llashdagi iste’dodining ko‘lami kengaydi. Bu xususiyat, ya’ni romanning lingvopoetik fazilatlarini, badiiyati, taniqli adabiyotshunos U.Normatov ta’kidlaganidek, yetarli tadqiq qilingan emas.²³ Darhaqiqat, muallifning har ikkala romani ham tarixiy mavzuda yozilgan bo‘lsa ham, ularda muayyan fikrlar ham yo‘q emas. Jumladan, “Mehrobdan chayon” romani hikoya tarsi, bayo-ifoda ohangi tomonidan o‘zgacha. “O‘tgan kunlar” esa ko‘p ohangli bo‘lib, unda vazmin, tahliliy psixologik tasvir yetakchilik qiladi. “Mehrobdan chayon”dagi manzarada ham hujjatli proza, ham hajviy-yumoristik, ham liro-romantik uslub ko‘rinishlari tutashib, alamashinib turadi. Bu hol asarning badiiy til tizimiga, lisoniy va estetik xususiyatlarida ham aks etadi.

So‘z va so‘z birikmalarining ma’noviy va uslubiy-struktural shakllarini qo‘llash badiiy yuksaklikka erishsa romanning yutuqlaridan biridir. Bunda ayniqsa so‘zning polisemantik (ko‘p) ma’noliligi, majoziy xususiyati alohida o‘rin tutadi. Bir so‘zni ko‘p ma’noda ishlatish hamisha mahorat belgisi bo‘lib kelgan. Bu jihatdan buyuk Navoiy ijodi ibrat ekanini eslash o‘rinlidir. Chunki ustoz shoir “ahl” so‘zini 183 ma’noda, “bosh” so‘zini 61, “gavhar” so‘zini 42, “gul” so‘zini 59, “jom” so‘zini esa 101 ma’noda qo‘llagan ekan.²⁴ Qodiriy romanida ham so‘zning tajnislik xususiyatlari “gul”, “ayol”, “boo” kabi so‘zlar talqinida ko‘rinadi. Eng muhimi-so‘zdagi majoziylik asarning boshidan oxirigacha davom etadi. Chunonchi romanning “Mehrobdan chayon” deb atalishida katta ma’no bor. Mehrob- eng ozoda saqlanishi zarur muqaddas joy. Chayon esa eng iflos va tashlandiq joylarni makon qiluvchi jirkanch, zaharli mahluq. Shuning uchun mehrobdan chayon chiqishi favqulodda bir hodisa. Sarlavhada “chiqibdi” yoxud “chiqqan” so‘zlari yo‘q, aniqrog‘i ular shunday ham anglashiladi. Natijada ibora

²³ Qarang: Normatov U. Qodiriy mo‘jizasi. Toshkent. O‘zbekiston. 19... B.147.

²⁴ Salohiy D. Navoiydan nur// Kitob dunyosi.1913-yil, 8-may.

qisqarib, ritm kuchayadi, ifoda kuchi oshadi. Bu sarlavha umumlashma ramziy obrazni ifodalaydi va muallif shu orqali mehrob obraziga ham, chayon obraziga ham munosabat bildiradi, soʻzlarning lugʻaviy maʼnosini estetik talqin etadi.

Zero, “Mehrobdan chayon” romani nasriy asar lingvopoetikasi tizimidagi barcha xususiyatlarni oʻzida mujassamlashtiruvchi asar. Unda badiiy matndagi lisoniy-fonetik, morfologik va semantik jihatlarni oʻz oʻrnida toʻla qoʻllanilganini, poetik jihatdan esa har bir soʻz va iboraning badiiyat mukammalligiga qaratilganini koʻrish mumkin. Shuni taʼkidlash kerakki, nasriy asarning lisoniy tahlili badiiy matnning barcha qismlariga daxldordir. Shu jihatdan ushbu romanga yondoshganda avvalo epik bayonga xos badiiy tilning quyidagi holatlari aks etadi:

1) nasriylik (rivoyaviylik); 2) tasviriylilik; 3) aniqlik. Bularning har birida tilga xos muayyan unsurlar qatnashadi. Ularda bu unsurlarning qorishiq holatlarini ham koʻrish mumkin. Masalan, sheʼriy parchalarning, yaʼni oʻlchovli ohangning yoki dramaga xos dialog va monologlarning qisman uchrashini koʻramiz.

Romanda tasviriylilik va ifoda aniqligi, lisoniy va badiiy-estetik imkoniyatlar yorqin namoyish etilgan. Tasviriylilik voqealar va personajlar talqiniga soʻz orqali joziba baʼoʻishlaydi, epik bayonda uzviylilikni vujudga keltiradi va kitobxonda yaxlit tushuncha hosil qiladi. Aniqlikda esa adib tildagi turli davr, voqea va shaxslarga mansub soʻzlardan foydalanadi (davr-XVIII asr, voqea- Qoʻqon xoni saroyi hodisalari, shaxslar- Xudoyorxon, munshiylar va boshqalar).

Badiiy asar tili nihoyatda murakkab va oʻziga xos hodisa hisoblanadi. Tilshunoslik, umuman, filologiya tarixida uni oʻrgariishga turlicha yondashib kelingan. Badiiy asar tili tadqiqi bilan bir umr shugʻullangan V.Vinogradov oʻzining “Badiiy adabiyot tili haqidagi fan va uning vazifalari” nomli maʼruzasida badiiy adabiyot tili toʻgʻrisida gap ketganda, “til” soʻzi ikki xil maʼnoda qoʻllanishini taʼkidlaydi, yaʼni; 1) u yoki bu milliy tilning sistemasini aks ettiruvchi “nutq” yoki “matn” (adabiy til tarixi, tarixiy grammatika va leksikologiya uchun tahlil materiali) maʼnosida; 2) “sanʼat tili”, badiiy ifoda vositalari sistemasi maʼnosida²⁵.

25 Виноградов В.В., Проблемы русской стилистики. -М.: Высшая школа, 1981. - С. 184.

Adabiyotning soʻz san'ati ekanligi, uning birlamchi unsuri til ekanligi haqidagi haqiqatni hech kim hech qachon inkor etgan emas. Kishilik tarixida adabiyot atalmish dunyoni obrazli idrok etish san'ati yaralibdi-ki, bu san'atning asosiy ifoda vositasi boʻlgan soʻz, tilni tadqiq etishdek mashaqqatli yumush inson tasawuri va tafakkurini muttasil band etib keladi.

Buyuk ma'rifatparvar adib Abdurauf Fitrat "Adabiyot qoidolari" qo'llanmasida "Goʻzal san'atlarda tovar (materiyol) tovush, ohang bo'lsa, goʻzal san'at musiqiy bo'ladir; bo'yovlar, chiziqlar bo'lsa, rasm bo'ladir; tosh yo boshqa turli ma'danlar esa, haykalchilik bo'ladir; tosh yog'och, kirpich, ganj, tuproq bo'lsa, me'morliq bo'ladir; tan, mug'a (muqom, mimika) harakatlari esa, o'yun (tans) bo'ladir; gap, soʻz esa, adabiyot bo'ladir» deb yozadi va adabiyotga shunday ta'rif beradi: "Adabiyot - fikr. tuyg'ularimizdagi to'lqunlarni soʻzlar, gaplar yordami bilan tasvir qilib, boshqalarda ham xuddi shu to'lqunlarni yaratmoqdir"

Soʻzning ma'no jihatdan ko'lamdorligi ham til badiiyatining eng muhim omillaridir. Bular romanda quyidagi turlar shaklida uchraydi: xalq tili unsurlari, dialektga oid ifodalar, diniy soʻzlar, tarixiy voqealar sanalariga doir atamalar, izohlar, yangidan yasalgan soʻzlar, hikmatlar, turg'un va yumoristik ifodalar. Bularni qo'llashda adib o'sha davrda iste'moldagi soʻzlarni o'z holicha ishlatadi.

Ma'lumki, roman matnida she'rlar va she'riy parchalar ham mavjud. Nasr va nazmning asardagi munosabati adib uslubiga bog'liq bo'lib, she'rlar syujet qatlariga, kompozitsiya va obrazlar tasviriga singib ketadi va romanga ko'tarinkilik, emotsionallik bag'ishlaydi. Bu she'rlarsiz matn tugallik kasb etmaydi. Eng muhimi nazm namunalari romanning umumiy til badiiyati, lisoniy-estetik qimmatini yaxlit tasavvur qilishga yordam beradi. Bunda ayniqsa tilning tasviriy vositalar, badiiy san'atlar kabi hodisalari katta rol o'ynaydi. Yuqoridagi xususiyatlar romandagi personajlar xarakteri, nutqi va xatti-harakatlarini ta'sirchan va o'ziga xos talqin etishga xizmat qiladi.

Tahlil etilayotgan matn tilining umumxalq tili va adabiy tilga munosabatini nazarda tutish ham yana bir tamoyildir. V.V.Vinogradov "Badiiy adabiyot tili haqida" nomli asarida ta'kidlaganidek, badiiy adabiyot tilining tarixiy harakatini

umumxalq tili hamda uning turli tarmoqlanishi tarixidan tamoman ajratilgan holda o'rganish mumkin emas. Badiiy matnning ikki turini farqlash mumkin: 1) zamonaviy matn (bugun yaratilgan), 2) tarixiy matn (o'tmishda yaratilgan). Zamonaviy matnning ham o'z navbatida ikki turini kuzatish mumkin, ya'ni: a) bugungi kun mavzusidagi zamonaviy matn, b) tarixiy mavzudagi zamonaviy matn.

Badiiy asar tilini umumxalq tilidan butunlay ajratib olgan holda o'rganib bo'lmazligi tabiiy. Ma'lumki, asrimiz boshidagi o'zbek tili va uning uslubiga forsiy, arabiy, usmonli turk, tatar tillarining ta'siri keragidan ortiq edi²⁶. Bu holat badiiy asarlar, publitsistik maqolalar tilida ham aks etar edi. Bu tabiiy ravishda har qanday adabiy-badiiy matnning tushunilishini qiyinlashtirar, ularning ta'sir kuchini susaytirar edi. Aynan shunday paytda ilg'or fikrli ziyolilar qatorida bo'lgan Abdulla Qodiriy tilimizning sofligini, betakror xazinasini saqlab qolish uchun o'z asarlari orqali kurashgan.

Badiiy asar tahlili juda qadim zamonlardan buyon ilm egalarining diqqatini tortib kelgan. Dunyo olimlari unga turlicha ta'rif berishgan. Badiiy tahlil Kunchiqish adabiyotshunosligi ilmida ham azaldan muhokama mavzusi bo'lgan. Miloddan to'rt ming yillar oldin hind manbalarida bir adabiy matnni ming xil tushunish mumkinligi to'g'risida gap boradi. Forobiy, Ahmad Taroziy, Navoiy, Bobur singari turkiy mutafakkirlarning asarlarida esa badiiy tahlilga islomiy-turkiy yondashuv aks etgan.

San'at inson hissiy-intellektual va evristik faoliyatining oliy ko'rinishidir. Inson ma'naviyatini shakllantirish imkoniyatining kattaligi va odamga ta'sir qudrati miqyosiga ko'ra badiiy adabiyot san'atning boshqa turlari orasida alohida mavqega egadir. G'oyat ko'p o'lchovli murakkab butunlik bo'lmish badiiy adabiyot o'quvchi tomonidan o'qilib, his etilib, anglanib olingandagina ta'sirchan estetik-ma'naviy energiyaga aylanadi. His etilmagan, anglanmagan go'zallik ma'naviyatga ta'sir ko'rsata olmaydi. Shuning uchun ham adabiyot o'qitishda badiiy asar tahlili alohida mavqyega, ahamiyatga egadir. Adabiy ta'lim oldidagi bosh maqsadga erishish

²⁶ Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари.- Т.: "Маънавият", 2002. 5-бет.

uchun filolog mutaxassis badiiy asarni tahlillash yo'llarini puxta egallab olishi shartdir.

Yetuk badiiy matnlarning to'la anglanishi va badiiy tahliliga erishmay turib, jamiyat miqiyosida barkamol shaxs shakllantirishni o'ylash amalga oshmaydigan orzudir. Chinakam badiiy tahlil bo'lmagan joyda badiiy matn o'quvchining tuyg'ulariga ta'sir etmaydi, binobarin, shaxs ma'naviyatining shakllanishiga xizmat qilmaydi.

I bob bo'yicha xulosalar.

1. Lingvopoetika-badiiy asar tilidagi lisoniya va badiiy jiharlarni o'zaro aloqada tahlil qilishni talab qiladi. Badiiy asr tili tilshunoslar uchun ham, adabiyotshunoslar uchun ham tadqiq obyekti hisoblanadi.
2. Lingvopoetikada ikki xususiyat mavjud: birinchisi- lisoniy jihat bo'lib, unda so'zning shaxs, son, zamondagi holati, fonetik, morfologik, sintaktik, semantik xususiyatlari nazarda tutilsa, poetik xususiyatda so'zning asar qurilmasidagi o'rni, badiiyati, tasvir va ifodadagi ta'sirchanligi aks etadi.
3. So'z ikki xil ma'noga ega bo'ladi: 1) nomlash, atamalik (denotativ) ma'nosi;
2) qo'shimcha ekspressiv-emotsional (konnotativ) ma'no.
4. Lingvopoetikada so'zning ekspressiv, yani estetik ta'sir ko'rsata olishdagi o'rni va ahamiyati tahlilga tortiladi.
5. Qodiriyning nasriy nutqdagi badiiy mahoratining na'munasi bo'lgan "Mehrobdan chayon" romani nafaqat yozuvchining estetik idrokini, balki yaxlit o'zbek tilining estetik mohiyatini ham namoyon eta oladigan asarlaridan biri hisoblanadi va uning tili lingvopoetik jihatdan tahlil qilinishi o'zbek tilshunosligini yangi ilmiy

II BOB. “MEHROBDAN CHAYON” ROMANIDA LEKSIK VA BARQAROR BIRIKMALARNING USLUBIY QO‘LLANILISHI

1. “Mehrobdan chayon” romanida so‘zlarning konnotativ ma’nolari

Abdulla Qodiriy so‘z va ibora tanlash va ishlatishga nihoyatda mas’uliyat bilan yondashgan. U aytmoqchi bo‘lgan fikrining aniq va ta’sirli bo‘lishi uchun har bir so‘zning turli muqobil (variant)larini qiyoslab, shulardan eng ma’qulini qo‘llaydi. Bu bilan u so‘z va iboralarning shakl va ma’no uyg‘unligiga e’tibor beradi, oddiy gaplarni obrazli ifodalar bilan almashtiradi. Masalan, *“bu vazifaga (sarmunshilikka) o’n, yigirma, balki o’ttiz yillab ko‘zini to‘rt qilib kelgan munshiylar, mufti va shoirlar bor”*(30) jumlasini tahlil qilib ko‘raylik. Bu gap mansabga intilgan munshiylar haqidagi oddiy xabar emas. Ularning shu lavozimga o‘chligi *“ko‘zini to‘rt qilish”* iborasi orqali obzarli va ta’sirli ifodalangan. Agar bu ibora qo‘llanilmaganida asarning til xususiyatiga ham, badiyatiga ham putur yetgan bo‘lardi.

Navbatdagi gapdagi ibora qiyos, o‘xshatishga daxldor bo‘lib, unda personajning subyektiv fikri oldingi o‘ringa chiqadi va umumlashma xarakter kasb etadi: *“... baxt degan narsa yigitga butun umrida faqat bir marta qaraydi, agar shunda mahkam tutib qolmasangiz, hamisha otning keyingi oyog‘isiz-da”* (32). Bu o‘rinda *“baxt”* va *“ot oyog‘i”* so‘zlari tayanch tushunchalardir. Lingvistik jihatdan uch gapdan iborat bu butunlikning birinchisida tasdiq, ikkinchisida shart, uchinchisida xulosa ma’nolari ifodalangan bo‘lib, keyingi fe’l otlashgan fe’ldir. Poetika jihatdan esa umumiy fikr hikmatona bo‘lib, baxtni rad etishning obrazli talqin etiladi.

Malumki, iboralar ikki yoki undan ortiq so‘zlardan tashkil topadi. Muallif romanda ana shu qiodaga amal qilar ekan, iboralarning lingvistik va estetik jihatdan o‘ziga xos bo‘lishiga intiladi. Ba’zi bir iborada bir so‘zni juft holda qo‘llanishidan ham o‘rinli foydalanadi. Masalan, *“Qush tilini qush bilar”* (38) iborasida *“qush”* so‘zi ikki o‘rinda takrorlanib, tub ma’noni chuqurlashtirishga imkon beradi. Bu ibora romanda quyidagi voqea bilan bog‘liq. Yosh Anvarni boqishga qiynalgan opasi Nodira ukasini Solih maxdum xonadoniga olib kelar

ekan, Mohlar oyim va Nigorga shunday deydi: “*Bir parcha nonlaringizni ayamay, yetim boshini silasangizlar*”-deb keldim”. Bu iltimosni tushunib, muruvvat ko‘rsatishga rozi bo‘lgan ikki ayol bilan Nodiraning iliq munosabatini yuqoridagi ibora juda o‘rinli va ishorali ko‘rsata olgan.

Adibning mahorati bir so‘z yoxud iboraga katta ijtimoiy-badiiy ma’no yuklashda ham yaqqol ko‘rinadi. Bunda u so‘zning ma’no qirralari, qochirim va ko‘chma talqinlardan foydalanadi. Quyida shunday misollardan birini keltiramiz: “Maxdum shu kungacha Anvar bilan Ra’nolarning to‘ylarini qilishga shoshmasdan kelar edi... sababi mumkin qadar to‘yni uzoqqa cho‘zib, shu vositada *Anvarni sog‘ish*. Chunki to‘y qilinsa, bu daromadning (Anvarning maoshi) qat’iyan kesilishi ehtimoli bor edi” (81). Bu yerda “sog‘ish” so‘zi diqqatni tortadi. Bu so‘z odatda sog‘in hayvonlarga (mollarga) nisbatan ishlatiladi. Adib uni insonga tadbiq etib, so‘z ma’nosini kengaytiradi va mahdun xarakterini yanada yorqinlashtiradi.

Quyidagi misolda boshqacha holatni ko‘ramiz. Unda bir so‘zning takrori orqali lingvistik va poetik hamohanglik yuzaga keltirilgan. Anvar do‘sti Sultonliga yozgan maktubini “Barakallo sizga, barakallo yangamizga, barakallo odamgarchilikka” deya yakunlaydi. (207). Ko‘rinadiki, oltita so‘zning uchtaida “barakallo” so‘zi takrorlangan. Chunki unda asosiy ma’noga uro‘u berilgan. Lingvistik jihatdan tugal fikrga, undov ohangiga ega bo‘lsa, badiiy jihatdan his-hayajonni, ekspressivlikni ko‘rsatadi. Bu so‘z o‘rnida boshqa so‘z yoki iborani qo‘llash shunchalik kuchli ohang va ehtirosni ifodalay olmas edi.

Sinonimlar yozuvchining so‘z qo‘llashdagi individual xususiyatlarini namoyon etuvchi muhim luo‘aviy birliklardir.

Romanda ma’nodosh so‘zlar muayyan maqsadga ko‘ra saralanib, badiiy matnga singdirib yuboriladi. Chunonchi, buni maxdum ruhiyatiga oid bir lavha tasvirida yorqin ko‘rish mumkin: Solih maxdum agar Anvar mirzaboshi bo‘lib, katta mablao‘ olsa, undan ulish olishi o‘ylab, xavotirga tushadi, shunga intiladi. Bu vaziyatdagi maxdum ahvolini “bezovtalandi”, “xavotirlandi”, “qisina boshladi” kabi salbiy bo‘yoqqa ega ma’nodosh so‘zlar bilan ifodalash mumkin edi. Lekin adi ular o‘rniga “*mablao‘lar masalasi maxdumning ichini ari bo‘lib talaydi*” iborasini

qo‘llaydi. Bu bilan, birinchidan, matnga obrazlilik bao‘ishlasa, ikkinchidan, maxdum bezovtaligi kuchli va jiddiy ekanligini ifodalagan va kitobxon hissiyotiga ta’sir ko‘rsatgan.

Ma’nodosh so‘zlardan ikki yoki undan ortig‘ini ayni bir matnda aniq badiiy maqsadga bo‘sundirgan holda qo‘llash masalasida ham Qodiriyning mahorati alohida diqqatga sazovordir.

Qodiriyning asl til mahorati uning leksik ma’nodoshlikdan tasvir tiniqligi, ifodadagi muayyan nuqtaga urg‘u berish maqsadlarida foydalanishida yaxshi ko‘rinadi. Masalan, quyidagi gapda “so‘kmoq” so‘zining bir nechta ma’nodoslari ketma-ket qo‘llanilganligi sababli ayni shu so‘zga alohida uro‘u, ta’kid beriladi: *Mahdumning o‘qug‘uchi bolalar bilan muomalasi juda yaxshi edi. Savog‘ini bilmagan yoki sho‘xliq qilg‘an bolalarni har qancha so‘kib, koyisa, do‘q urib, davara qilsa ham urmas, bu jihat bilan butun Qo‘qon bolalarining muhabbatlarini o‘ziga jalb etkan edi.*

Sinonimlarning badiiy nutq jarayonidagi o‘rni tushunchani turli darajalarda ifodalashi bilan belgilanadi. Chunki sinonimik qatordagi so‘zlar tushunchaning belgisini turli daraja bilan ifodalanishi, emotsional bo‘yoqdorligiga ko‘ra farqlanishi mumkin²⁷. Bu xususiyatlar esa badiiy asarda fikrni rang-barang ifodalash imkonini beradi. Romanda iboralar ham sinonim sifatida ketma-ket qo‘llaniladi va matn ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi: “...Ra’no, o‘rdadag‘i to‘kulib turg‘an gunohsiz qonlar, doim tevarakdan eshitilib turg‘an oh-u zorlar manim yuragimni ezadir, tinchlig‘imni oladir” (68-bet).

Roman lingvopoetikasida saj (nasrdagi qofiyalanish) usuli ham uchraydi. Bunda tanlangan so‘zlar o‘zaro ohangdosh bo‘lib, musiqiylikka moyil bo‘lsa, ular grammatik jihatdan ham o‘zaro uyg‘unlikka ega bo‘lishadi (shaxs, zamon va boshqalarda). Masalan, quyidagi parchani shu jihatdan tahlil qilaylik: “Onhazratimning davlatlari kam, ko‘zlarida nam, dushmanlarida zam, qadlarida xam bo‘lmasin” (138). Qiziqchining xonga aytgan bu so‘zlarida to‘rt so‘z o‘zaro qofiyalangan bo‘lib, har biri uch tovush va bir bo‘g‘indan iboratdir. Ulardan

²⁷ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Т., 1974, 4-бет.

birinchi va to'rtinchisi (kam, xam) ravish, ikkinchi va uchinchi (nam, zam) ot so'z turkumiga mansubdir. Poetika jihatdan bir xil hijo va ketma-ketlik matnga alohida ravonlik va ohang bag'ishlagan.

Adib mahorati shundaki, u har bir so'z va iboralar orqali davr ruhini, turli tabaqadagi kishilarga xos xususiyatlarni aks ettirishga erishadi. Romandagi voqealar XIX asrda Qo'qon xonligida bo'lib o'tganligi sababli davr manzarasi shunga monand arxaik so'zlar talqinida yaratiladi. Bu esa voqelikni real tasvirlash, asarning tarixiyligini ta'minlashga imkon beradi. Jumladan, ijtimoiy tabaqa tizimida saroyga dahldor quyidagi *arxaik so'zlarni* uchratamiz: *xon, sarkarda, qozikalon, shayx-ul islom, mufti, munshiy, rais, ulamo, qo'rboshi, dahboshi, xudaychi* va boshqalar.

Romandagi ayrim *arxaik so'zlar* o'zlarining zamonaviy variantlariga qaraganda ma'noni chuqurroq va vaziyatga muvofiq yorqin va koloritni saqlagan holda ifodalaydi. Buni *mursak va chopon* so'zlarining qiyosida aniq ko'ramiz. Muallif yozadi: "*Gulshan bosh egib qulliq qildi. Eshik ochilib, qo'lida adras mursak bilan Ahsan kirdi va Gulshan ustida to'xtadi* " (140). Bu o'rin mursak arxaik so'zining ma'nosidagi sovg'a belgisi chopon so'ziga nisbatan ancha ortiq va shu davrda keng tarqalgan edi. Ikkinchidan, "mursak" so'zida yuqori tabaqa vakillariga xos ehtiromi ifoda semasi ham mavjud edi.

Shuningdek, romanda *savm* (ro'za), *ibtadan* (avval), *ruku'* (bosh egish), *g'urabo* (g'arib), *mahzar* (ariza), *ko'ch* (xotin), *jevak*, *yumma*, *nahv*, *uhda*, *munshiy*, *oftobachi*, *qalamrav*, *itmon*, *o'bdon* kabi qator arxaik so'zlar uchraydi va ular o'sha davr og'zaki va yozma nutq xususiyatlarini aks ettiradi.

Romanda *shevaga xos so'zlarni* qo'llashda ham Qodiriyga xos yuksak mahorat, xalq tili tovlanishlarini teran anglash aks etgan. Asar voqealari Farg'ona hududida kechganligi sababli, roman tilida vodiya xos fonetik, morfologik va leksik xususiyatlar ustuvorlik qiladi. Muallif va personajlar nutqlarida leksik dialektizmlar tasvirda mahalliy koloritni ta'kidlashga xizmat qilgan. Quyida Xudoyorxon nutqidagi xususiyatlarni ko'zdan kechiramiz. Ma'lumki, Xudoyorxon Qipchoq uruo'iga mansub shaxs. Shu bois uning nutqida qipchoqlarga xos so'z,

iboralar ifoda tarzi namoyon bo‘ladi. Bu jihatdan uning Anvarni mirzaboshilikka tayinlash va asar oxirida uni jazoga hukm etishdagi nutqlari xarakterli:

- *Ishlaring yoqshima, mirzo?,-so‘radi xon.*
- *Duolari barakasida, qiblagoh,-dedi Anvar.*
- *Bu jigit bizning mirzolar orasida o‘bdon ko‘rildi,-dedi xon (67).*

Bu o‘rinda uch so‘z diqqatni tortadi: adabiy tildagi “yaxshimi?” so‘zi qipchoqcha shevada “yoqshima” shaklida aytilib, “ya” o‘rnida “yo” tovushi, “i” o‘rnida “a” tovushi; “yigit” so‘zida “y” o‘rnida “j” tovushi qo‘llangan. “O‘bdon” so‘zi ham shevaga xos so‘z.

Ikkinchi misol: Xon Anvarga dedi:

- *Sen bizga xiyonat qilding, it uvli!*
- *Iqrorman!*
- *O‘luvdan ham qaytmassan. Sening qig‘on ishing pusilmonliqda bormi, it uvli?!... (235).*

Bu o‘rinda quyidagi so‘zlar qipchoqcha sheva namunasi bo‘lib, xon nutqining o‘ziga xosligini ko‘rsatadi: “it uvli” (“o‘g‘li” o‘rnida), “o‘luv” (“o‘lim”) “qig‘on” (adabiy “qilg‘on”dagi so‘zdan “l” tovushi tushirib qoldirilgan), “musulmon” so‘zining “pusulmon” shaklidagi talaffuzi qipchoq shevasining yana bir ko‘rinishidir. Yana bir jihat, “it uvli” iborasining ikki marta takrori xon g‘azabi darajasini ta’kidlashga qaratilgan.

Romanda evfemizmlardan ham o‘rinli foydalanilganligini kuzatamiz. Nigor oyim tomonidan aytilgan “Ra‘noni egasiga topshirmag‘uningizcha,...” birikmasi, ya’ni erga berguncha, oilali qilguncha kabi yuzlab ifodalardan ko‘ra o‘quvchiga kuchli ta’sir qiladi.

Abdulla Qodiriy romanda tilimizga xos nozik jihatlarni turli birliklar asosida o‘ta sinchkovlik bilan yoritib bergan. Yozuvchining izohlovchilarga alohida e’tibor qaratishi ham bejiz emas. Izohlovchilar turkiy tillarda, jumladan o‘zbek tilida o‘ziga xos mazmun yuklangan sintaktik birliklar hisoblanadi. Ushbu birliklarning qo‘llanish o‘rni o‘zbek tiliga xosligi bilan farqlanadi, ya’ni izohlovchilarning ko‘pchiligi izohlanayotgan bo‘lakdan keyin joylashadi. Qodiriy o‘z qahramonining

xarakter-xususiyati, dunyoqarashi, kasb-kori va xulq-atvorini yanada yaxshiroq ochib berish maqsadida izohlovchilardan ko‘p foydalangan. U izohlovchilarni qo‘llar ekan, nafaqat o‘sha timsolga yoki xarakterga xos xususiyatlarni umumlashtiradi, balki asar syujetidagi voqealarni ham ko‘rinmas mazmun ishlari bilan boo‘lab beradi. Yozuvchi o‘z asarida qahramonlarning o‘ziga xosligini quyidagi izohlovchilar vositasida tasvirlagan:

1. Solih mahdum. *“Mahdum”*- arabcha, janob, xo‘jayin; ishga oluvchi, yollovchi. Ulamo va ruhoniylar, pir va ustozlarga beriladigan unvon, laqab va shu unvonga ega bo‘lgan kishi²⁸.
2. Mohlar oyim. *“Oyim”*- oqsuyaklarga mansub ayollarga murojaatda ularning nomiga, unvoniga qo‘shib ishlatilagan yoki uning tarkibiy qismini tashkil etgan so‘z²⁹.
3. Mirzo Anvar. *“Mirzo”*- “mirza” shaklida “yozuv-chizuv ishlarini olib borgan lavozimli kishi, savodli, o‘qimishli odam. Yana bir ma’nosi: amirzoda, amir o‘g‘li.
4. Salim bo‘yoqchi. *“Bo‘yoqchi”*- kasbi bo‘yoqchilik bo‘lgan kishi. Masalan: “Shu yo‘sin Salim boyoqchining mavridsiz laylaklari ichida bemahal g‘urrak bo‘lib Anvar ham yashay boshladi”(48-bet).
5. Salim bo‘zchi. *“Bo‘zchi”*- bo‘z to‘quvchi kosib. *“Safar bo‘zchi ko‘zida yoshi bilan Anvarni tabrik qildi”*.
6. Abdurahmon oftobachi. *“Oftobachi”*- xonlar saroyida xon, amir va uning mehmonlari qo‘l yuvayotganda, ularga oftoba tutuvchi lavozimli shaxs³⁰.
7. Darvesh xudaychi. *“Xudaychi”*- xon va amirning huzuriga ish va arz bilan kelganlar haqida xon, amirga xabar beruvchi va xon, amirning javobini ularga yetkazuvchi amaldor³¹. *“Anvar, xudaychi uchun ajratqan arizalarni qo‘lig‘a olib o‘rnidan*

²⁸ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. II jild. “O‘zbek milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. T.: 2006. 559-b.

²⁹ O‘sha manba. III jild99-bet.

³⁰ O‘sha manba. III jild160-bet.

³¹ O‘sha manba. V jild, 555-bet.

turdi...”(88-bet).

8. Ra’no opa. “*Opa*”- o’zidan katta, ba’zan kichik ayollarga hurmat yuzasidan ularning ismiga qo’shib ishlatiladi.
9. Anvar aka. “*Aka*”- o’zidan katta er kishiga murojaatda yoki unga hurmat yuzasidan ishlatiladi (bunda yakka holda yoki nutq qaratilgan shaxsni bildiruvchi so’z bilan qo’llanadi)³². “”
10. Mulla Abdurahmon. “*Mulla*”- o’qimishli, taqvodor odam. O’rta Sharq, Markaziy Osiyo mamlakatlarida madrasa ta’limini olgan shaxs³³. “*Shu yo’sin oshiqqlar yor vasliga oshiqqandek mulla Abdurahmon ham o’z shahriga yelib-yugurib yetdi*”(82-bet).

So’zning ko’pma’noliligi badiiy asar lingvopoetikasining muhim xususiyatlaridan biridir. Zero, adib uslubining bir qirradi ana shu hodisaga munosabatda aks etadi. Buni romandagi qator so’zlarning turli ma’noda qo’llanilganligida ko’rish mumkin. Hatto bunday so’zlar badiiy matnda o’zining aynan lug’atdagi ma’nosidan tashqari boshqa ma’nolarni ham ifodalashi mumkin. Masalan, “gul” so’zini olaylik, bu so’z romanda eng ko’p va faol ishlatilgan so’zlardan biridir. Adib uni matnda boshqa so’zlar tarkibida ham, yakka holda ham qo’llash bilan unga semantik-grammatik jihatdan tashqari hissiy-estetik munosabatda ham bo’ladi.

Gul o’zakli so’zning matn taqozosiga ko’ra muallif va personajlar nutqida quyidagi shakllarda uchramiz: 1) Gulshan; 2) Gulchin; 3) Gulxan; 4) Gulzor; 5) Guliston; 6) Guli; 7) Gullar; 8) Lolagul. Ko’rinadiki, “gul”ning asl o’simlik ma’nosi muayyan qo’shimchalar bilan yanada kengaygan bo’lsa ham tub ma’no mohiyati saqlanadi. Bu so’zga –shan, -chin, -xan, -zor, -iston, -i, -lar, lola qo’shimchalari faqat “gul” so’zi tarkibidagina lisoniy-badiiy vazifa bajaradilar va shaxs, ism (nom), tabiat hodisasi, o’rin-joy, ko’plik va belgi kabi xususiyatlarni ifodalaydi. Shuninhdek, forsiy izofa shakli ham uchraydi: *Guli Ra’no*.

Romanda bosh qahramonlardan biri Ra’noga nisbatan “Ra’no guli”, “Guli Ra’no” so’zlari ko’proq muallif va Anvar nutqida uchraydi. Bu hol voqealar

³² O’sha manba. I jild, 60-bet.

³³ O’sha manba. II jild, 634-bet.

bayonidagi fikr va tasvir talabiga ko‘ra bo‘lsa ham, mantiqan bu ikki so‘zning yaxlitligi qiz go‘zalligi ma’nosini qabartib ifoda etadi. Anvarning ruhiy holatidagi kechinma-hissiyot tasviriga e’tibor beraylik: “Shubha ichida qizargan muhabbat o‘unchasi visol xabari bilan ochilayozgandek va quruq tomosha bilan kechgan oy, yillari bugun Ra’no gulini iskash bashoratiga noil bo‘lgandek edi”. Bu o‘rinda yetakchi ko‘chma ma’no “gul iskash” tushunchasida mujassamlashgan. Zero, gulning o‘simlik sifatidagi o‘z ma’nosi nazarda tutilmaydi, balki Anvarning Ra’noga yetishish umidi- orziqib kutgani visol xushxabari yigitga gul iforini iskash tuyg‘usi bo‘lib tuyuladi. Bu tasvirda adib bir o‘xshatish vositasini ham mahorat bilan qo‘llaydi, ya’ni kutilmagan bu xabarni “qizargan muhabbat g‘unchasi ochilayotgani”ga qiyoslab, badiiy-ruhiy tasvirni oshirishga erishgan. “G‘uncha” va “gul” so‘zlaridagi mantiqiy yaqinlik mazmunga tabiiy ravishda singib ketgan.

Qodiriyning so‘z tanlash va qo‘llashdagi mahorati romanning barcha qismlarida voqealar bayoni, tabiat tasviri, obrazlar tavsifi, dialog-monolog va boshqalarda yorqin ko‘rinadi. Muallif matn talabiga ko‘ra har bir so‘z va ibora ma’nosidan muayyan maqsadga erishish yo‘lida foydalanadi. Bu jihatdan juft va takror so‘zlarning talqini e’tiborga molikdir. Romanda 100 ga yaqin bunday so‘zlar lisoniy va badiiy funksiya bajarishga qaratilgan bo‘lib, har birining o‘z o‘rni bor. Ularni shartli ravishda ma’no ifodasiga ko‘ra quyidagicha guruhlash mumkin:

- 1) Aynan bir xil ma’nodagi turli so‘zlar juftligi: yig‘lab-siqtab, qo‘rqa-pisa, kam-ko‘st, o‘yin-kulgu, qaqir-ququr, o‘ylab-netib va boshqalar;
- 2) Bir so‘zning takroriy juftligi: tilab-tilab, yo‘l-yo‘l, entika-entika, maqtab-maqtab, sekin-sekin;
- 3) Zid ma’noli so‘zlardan iborat juftlik: chiqar-chiqmas, achchiq-chuchuk, katta-kichik, yaxshi-yomon, sezilar-sezilmas, orqa-o‘ng, ichki-tashqi, qishin-yozin, bosar-bosmas va boshqalar;
- 4) Nisbiy mustaqil ma’noli, lekin og‘zaki nutqda ko‘pincha birgalikda talaffuz qilinadigan ikki so‘z juftligi: ko‘rpa-yostiq, ust-bosh, yedirish-kiyintirish, nao‘orachi-surnaychi, uy-ro‘zg‘or, gap-so‘z,

harsillash-gursillash, kayflanish-huzurlanish va boshqalar.

Yuqoridagi misollar sonidan boshqa soʻz turkumlariga mansub soʻzlar boʻlib, bular orasida ot, sifat, ravish va feʼl turkumi namunalari koʻpchilikni tashkil qiladi. Roman matnida son maʼnosidagi raqam bildiruvchi soʻzlar esa juft soʻzlar kabi defis (kichik chiziqcha-) bilan yonma-yon yozilgan boʻlsa ham ulardan har biri turli miqdorni bildiradi. Masalan: besh-olti, yetti-sakkiz, toʻrt-besh yil; bir-ikki marotaba; yigirma-oʻttiztalab. Juft va takror soʻzlar adibga personajlarni individuallashtirish, nutqiy oʻziga xosligini koʻrsatish, ijobiy va fojeaviy vaziyatlar yaratish, ayrim narsa va hodisalarni taʼkidlashga xizmat qiladi.

Shuni alohida taʼkidlash kerakki, baʼzan ikki va undan ortiq juft soʻzlarni bir gapning oʻzida birdaniga qoʻllashga toʻgʻri keladi. Quyidagi misollar shundan dalolatdir:

- 1) Ikki marta takror: a) “Har kim oʻz ulushiga tushgan osh-suvni qilib, kelinni oʻrab-chirmab oladi, vassalom”; b) “Bahrom yelkasini qashib, kafshlik oyogʻi bilan kafshsiz oyogʻini tap-chip, tap-chip yerga bosib ichkariga kirib ketdi”
- 2) Uch marta takror kelgan: a) “Mahdum maktabdorlikda yaxshi shuhrat qozonganidek, uy-roʻzgʻorini, yurish-turishni, kiyim-bosh va boshqa taraflarini ham tuzatib oladi”(12-bet); b) “Chiqanlardan biri pak-pakana, yum-yumaloq, loʻnda-loʻnda bir maxluq edi”

Koʻrinadiki, ikki marta takrorlangan soʻzlar ot va ravishdosh turkumlariga, uch marta takrorlangan soʻzlar esa ot, ravishdoshdan tashqari sifat turkumiga oid boʻlib, muallifning badiiy niyatiga, fikr oqimining talabiga koʻra tanlangan.

2. “Mehrobdan chayon” romanidagi maqol va frazeologik

birliklar tahlili

Adabiy asar tilini o‘rganish filologiya fanining dolzarb masalalaridan biridir. Zero, u lingvistikaga ham, adabiyotshunoslikka ham bab-barobar dahldor. Bu sohada til muammosini lingvistik va stilistik (uslubiy) tadqiq etish keng tarqalgan. Bularning birinchisida muayyan tildagi tadrijiy evrilish, ichki jarayonlar, ikkinchisida til badiiyati, xalqning lisoniy imkoniyatlaridan foydalanish, adibning poetik mahorati tahlili asosiy obyekt hisoblanadi. Bu jihatdan xalqona iboralar, frazeologik tushuncha, maqol, matal, metafora va boshqa tasviriy vositalarga munosabat xarakterlidir. Atoqli adib Abdulla Qodiriy asarlari, jumladan, “Mehrobdan chayon” romani xalq tilidagi ushbu unsurlarni mohirona qo‘llash namunasidir.

Ellik yetti bobdan iborat romanning har bir qismida xalq tiliga xos turo‘un birikmalar, aforizm, so‘zning ko‘p ma‘noliligi (polisemiya), ko‘chim talqinlarini uchratamiz. Ular epik bayon, personajlar nutqi, obrazlar tasviri va boshqa qismlarda o‘rinli keltirilib, asrning tasirchanligi, ekspressivligi, obrazlilikini oshirishga, badiiyligini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Bu xususiyat romandagi ilk lavhadayoq ko‘zga tashlanadi. Asar qahramonlaridan biri “Ra’no ukalarining loy o‘yiniga ishtirok etar, yer supurib yotgan sochlarini tuproqqa belashganidan xabarsiz” ekanidan ranjigan otasi Solih maxdum qiziga:

–...shu ukalaring bilan qilib o‘lturgan ishingni kishi ko‘rsa nima deydi. Insholloh, uy egasi bo‘lishg‘a yaqinlashib qolding. Endi tosh-tarozuni ham shunga qarab qo‘yishing kerak, qizim.”³⁴—deydi. Bu o‘rinda xalqona iboralarining ikki shakli –so‘zning turfa ma‘noligi va turg‘un birikma o‘z ifodasini topgan. “Uy egasi” birikmasida Ra’noning, birinchidan, balog‘atga yaqinlashayotgani”, ikkinchidan, “xonadon bekasi bo‘lish”ga ishora anglashiladi. Adib bu holning mas’uliyatini obrazli tarzda “tosh-u tarozi” iborasini eslatish bilan ta’sirchan ifodalaydi, “tosh-u tarozi” talqnida bekalik shart-u me’yori nazarda tutilishidan

³⁴ Abdulla Qodiriy. Mehrobdan chayon. Toshkent. “Yangi asr avlodi”.2011.-B.5. (Keyingi o‘rinlarda ushbu asrdan olingan misollarning sahifa raqami qavs ichida beriladi).

tashqari nasihat ohangi ham bor. Agar bu fikr shunchaki aytilganda, badiiylikka qisman putur yetardi. Ikkinchidan, “egasi” soʻzining yana bir maʼno qirrasini Raʼnoning onasi Nigor oyimning quyidagi nutqida oydinlashadi:

“–*Raʼnoni egasiga topshirmagʻuningizcha, quyulmaydirgʻangʻa oʻxshaydi*”(5). Koʻrinadiki, bu oʻrinda “egasi” soʻzi boʻlajak kuyov maʼnosini anglatadi.

Romanda nisbatan koʻp ishlatiladigan iboralarning biri barqaror birikmalar – frazeologizmlardir. Maʼlumki, soʻzning konnotativ (koʻchma) maʼnoga ega boʻlib, soʻzning oʻz (denotativ) maʼnosiga qoʻshimcha, stilistik va ekspressiv munosabatni bildiradi, hamda soʻzlovchining shu fikriga boʻlgan ijobiy yoxud salbiy yondoshuvini koʻrsatadi. Masalan, Anvarni Raʼnodan oʻziga turmushga chiqishiga ruxsat soʻrash lavhasida shodlik maʼnosining ifodasini koʻramiz. Anvar qizdan rizolik soʻzini eshitgandagi holatini adib shunday aks ettiradi:

“–*Raʼnoning bu soʻzi Anvar ustidagi yukni koʻtarib tashlagʻandek boʻldi*”(121). Bu oʻrinda “yuk” soʻzi orqali uning konnotativ maʼnosiga asosiy urgʻu beriladi. “Yukni koʻtarib tashlash” iborasi qahramon ruhiyatidagi vaziyatni va voqea tadrijidagi muhim bir nuqtani taʼsirchan oʻxshatish vositasida oʻziga xos tasvirlaydi.

Frazeologik birliklarning semantik doirasi nihoyatda keng. Unda taajub, hayrat, quvonch, nafrat, gʻazab va boshqa maʼno qirralari aks etadi. Romanda xalq orasida va badiiy asarlarda nisbatan koʻp uchraydigan “*Tarvuzi qoʻltigʻidan tushib ketdi// Tarvuzi qoʻlidan tushib ketdi*” iborasi ikki oʻrinda qoʻllanilgan. Birinchisi, ijobiy qahramonlardan Sultonali, ikkinchisi salbiy personaj Tunqotar harakati bilan booʻliq boʻlib, afsus va oʻazab tuyoʻlari ifodalanadi. Chunonchi, Anvarning doʻsti Sultonali xonning “qiztopar” yugurdagi Gulshanni uchratib, undan Raʼno aqida xonga aytmalikni soʻraydi. Ammo ayolning “*qizni yoqtirganimdan keyin ne andishalar ichida xonga kelib arz qildim*” degan soʻzlarini eshitgan holatini eslaylik: “*Sultonaling tarvuzi qoʻltugʻidan tushib, Abdurahmon va sheriklaridan gʻijingʻan holda, Gulshan bilan xayrlashdi*”(230).

Bu oʻrindagi “tarvuz qoʻtigʻidan tushish” birikmasi birinchidan, kutilmagan

vaziyatni, ikkinchidan, hafsalasi pir bo'lishi, taajub ma'nolarini o'zida mujassamlashtirsa ham qahramon xarakteridagi maqsadga intilishni susaytira olmaydi.

Navbatdagi misolda boshqacha holatni ko'ramiz. Hikoya qilinishicha, Ra'no va Anvar o'z do'stlari yordamida xon ta'qibidan qochib Toshkentga ketadilar. Ularni xonga vaqtida keltira olmagan jallod tunqotarning g'azabli ruhiy holatini adib shunday ko'rsatadi: *"Tarbuzi qo'ltig'idan tushgan tunqotar yasovullarning oldig'a tushib, tars-turs ko'chaga chiqdi"*(266). Bu o'rinda "tars-turs" so'zi personaj kayfiyatidagi g'azab hissini yana-da kuchaytiradi.

Qayd etilgan ikki misolda ham salbiy ma'no aks etib, uning lingvistik xususiyatlari quyidagicha:

1) turg'un birikmadagi "tarvuz", "qo'ltig'idan" so'zlari narsa, predmet ma'nosida emas, balki ko'chma ma'noda kelgan; 2) "tarvuz" – obraz maqsadini, "qo'ltiq" – uning vositasini, "tushdi" so'zi esa niyatning amalga oshmaganini anglatadi; 3) ot+ot+fe'l shaklidagi bu ifoda faqat bir tomonlama semantikaga ega.

Romandagi ayrim so'z va iboralarning o'z va ko'chma ma'nolari ham aks etib, ulardan birinchisi xira, ikkinchisi yorqin anglashiladi. Masalan, Solih maxdumning Ra'no va Anvar Toshkentga qochib ketganidan keyingi g'azabli holatidagi *"Meni yerga qaratdi"* degan so'zlari xarakterlidir. (Uning "yuzimni yerga qaratdi" shakli boshqa asarlarda ham uchraydi). Bu o'rinda asosiy semantik urg'u "yerga qaratish"ga tushadi va u ikki yo'nalishda namoyon bo'ladi: qizi qochgan otani hijolatda yerga qarashi tabiiy. Bu– birinchi ma'no; Ammo asosiy ma'no esa, el–yurt oldida nomusga qolish, sharmanda bo'lishni tashkil etadi. Shu bois "yerga qarash" iborasida ma'noviy ko'chim yetakchidir.

Roman lingvopoetikasida maqol, aforizm, frazeologik birikmalar katta o'ringa ega. Ular muallifning xalq tili imkoniyatlaridan mohirona foydalana olishi va asrni lisoniy va badiiy-estetik qimmatini oshira olganini ko'rsatadi. Asarda xususan maqol va hikmatli so'zlarni qo'llash ko'lami nihoyatda keng. Tadqiqotchi G. Permyakov maqollardagi quyidagi xususiyatlarni alohida ta'kidlaydi: "Bir tomondan, maqol-til hodisasi, ko'p jihatdan frazeologik oborotlarga o'xshab

ketadigan turg'un birikmalardir. Boshqa tomondan bular qandaydir mantiqiy birliklar bo'lib, tugallangan yoki tugallanmagan mulohazalarni ifodalaydi. Uchinchi tomondan esa, ular juda yorqin obrazli shaklda borliqning o'zidagi faktlarni umumlashtirib beruvchi badiiy minnatyuralardir".

Bu o'rinda maqollarning turg'un birliklarga yaqinligi ta'kidlanadi. Quyidagi misolda bu hol yaqqol ko'rinadi: 1) "Oson ishda lazzat yo'q"; 2) "Qordan qutulib, yomg'irga tutildik". Bularning birinchisi-*maqol*, ikkinchisi-*frazeologik birikma*. Maqol yaxlit holda tugallangan ma'noni ifodalaydi. U o'z ma'nosida ham, ko'chma ma'noda ham tugallangan ohang va mazmunga ega bo'laveradi. Romanda qo'llanilgan maqollar, asosan, o'z ma'nosida ishlatilgan. Ikkinchi misol esa kontekstga ko'ra frazeologik birlik bo'lib, mazkur holatda tugallangan ma'noni ifodalay olmaydi, ko'chma ma'no uning mohiyatini belgilaydi.

Maqol va hikmatlar orasida o'xshashliklar mavjud bo'lsa ham ular o'zaro farqlarni inkor etmaydi. Jumladan, har qanday maqol qisqa, ixcham shaklga ega dono fikr. Aforizmlar bu jihatdan ancha erkinroq. Ulardagi asosiy e'tibor ifodalanayotgan fikrning ma'nosiga qaratilgani uchun ham shaklda chegara sezilmaydi. Maqol va aforizmlar orasidagi tafovutlar ularning ifodalagan ma'nolariga ko'ra ham farqlanadi. Maqollar, odatda, o'z va majoziy ma'nolarga ega bo'lgani holda hikmatlar esa o'z (tub) ma'nosidagina qo'llanila oladi. "Fotiha-muhri xudodir", "Kambag'allik ayb emas", "Banda hamisha ma'zur va xatolikdir" kabi.

Maqollardagi ko'chim xususiyatlar ularni turli-tuman talqinlarda qo'llashga imkon beradi. Misol uchun "Sut bilan kirgan jon bilan chiqar" maqolini olib ko'raylik. U o'z ma'nosida qo'llanilganda insondagi bir biologik xususiyatning davomiyligini, faqat vafot bilan birga barham topishi mumkinligini anglatadi, ko'chma ma'noda esa bu xususiyatning shaxsga xos jismoniy, ma'naviy, ruxiy-aqliy va boshqa qirralarini ham qamrab oladi va asosan salbiy ma'noda tushuniladi. Romanda bu maqol Solih maxdum tilidan Anvarga nisbatan qo'llanilgan. Voqealardan ma'lumki, Solih maxdum Anvarning

kambag'alparvarligini, odiiy odamlarga muruvvat ko'rsatishini yoqtirmaydi, Anvarning biror kambag'al bilan "ezilishib" o'tirganini ko'rsa, ichidan achchig'lanib, past hamisha pastligini qiladi, "Sut bilan kirgan jon bilan chiqar", maqoli ko'p to'g'ri so'z" deydi va ensasi qotib, chetga ketar edi".

Ushbu maqolning o'z ma'nosi bu o'rinda muhim emas. "Sut" va "jon" so'zlarining lug'aviy mazmuni mohiyatga majoziy ishorani anglatadi, ya'ni Anvarning mazlum kishilar uchun hojatmandligi uning xarakterining asosi-o'zgarmas fazilati ekani uqtiriladi. Uning o'zgarmasligini esa faqat ushbu maqolgina yetarli va obrazli ifodalay olgan. Agar maqol boshqa ibora yoxud gap bilan alamashtirilsa, ma'no chuqurligi va tasvir obrazligi ancha xiralashgan bo'lar edi.

"Mehrobdan chayon" romanida maqol, hikmat va frazeologik birikmalar muallifning maqsadiga ko'ra turli o'rinlarda-voqealar bayoni, dialog, personajlar xarakteristikasi va tasvirda uchraydi. Ayrim lavhalarda esa ularni qorishiq holda ko'ramiz. Bu jihatdan quyidagi talqin xarakterlidir. "Bir necha kundan beri Safar bo'zchi xursand edi, o'z so'zi bilan mulla Abdurahmon kabi bir kishining *suvga tushgan nondek* shilqillab qolishiga: "Ko'rpangga qarab oyoq uzat, mullavachcha!",-deb o'zicha kulib qo'yar edi. Kecha Samad bo'qoqni ko'chada uchratib, piching etdi: "Mirzaboshimizning tagiga suv ketibdi-ya, gapingni to'g'ri chiqishiga qara, Samad",-dedi va...- "Bir qo'chqorning boshi ketguncha, minglab qo'yning boshi kesilar emish" deb ayt domlangga",-dedi. Samad bo'qoq indamadi". Bu qisqa parchada muallif nutqi ham, obraz (Safar bo'zchi) nutqi ham mavjud bo'lib, unda xalqona ibora va aforizmlarning bir necha turi mujassamlashgan:

- 1) Obrazli ibora: "*Suvga tushgan nondek shilqillash*" g'iybatchi Abdurahmonning ishdan haydalishi bilan boo'liq ahvolini achinarli ekanini o'xshatish san'ati orqali tasvirlaydi;
- 2) Maqol: "*Ko'rpangga qarab oyoq uzat*". Bu maqol o'z ahvolini to'g'ri baholamagan, dimog'dor mullavachchaga yo'naltirilgan ogohlantiruvchi mulohaza ifodasi;

- 3) Frazologik birikma: *Mirzaboshining tagiga suv ketibdi*. Baxil Samad bo‘qoq tomonidan Anvarga nisbatan aytilgan bu gapning misi chiqqanligi kinoya (piching) usulida eslatiladi. Suv ketish aslida bo‘qoq so‘zining bo‘hton ekaniga ishoradir;
- 4) Xalqona ibora yoxud qanotli so‘z: *Bir qo‘chqorning boshi ketguncha minglab qo‘yning boshi kesilar emish*. Safar bo‘zchi tilidan aytilgan Samadga aytilgan bu obrazli gapda Anvar Mirzoga xalq e‘tiqodining kuchliligi, uning bekorga tuhmatchilar xiylasiga qurbon bo‘lmasligi ta‘sirli aytilgan.

Qodiriy maqollarining lisoniy-estetik va badiiy-mantiqiy mohiyatidan kelib chiqqan holda mavjud xalq maqollaridagi an‘anaviy shaklni (qisqalik, ixchamlik, umumlashma) saqlab, ularni goh qisman o‘zgartirib, goh ayrim so‘zni almashtiradi va yangi namuna yaratadi. Bunday maqol avvalo muayyan maqsadga, epik matn yoxud personaj xarakterini ishonarli va tasirli tasvirlashga qaratilgan bo‘ladi. Masalan, quyidagi parchada shunday yondashuvni kuzatamiz: “Safar bo‘zchi mulla Abdurahmonning bo‘shatilganligidan xursandligini izhor qildi va uning *labi gazarib* yurganini so‘zlab, Sultonolini kuldirdi.

- *Shunchalik holing bor ekan, dumingga qumg‘on bog‘lashing nima hojat edi, deb kulaman. Egri to‘nkaga-egri to‘qmoq”.*

Bu parcha mazmuniga salbiy personajni fosh etish ruhi singdirilgan. Shu bois “labi gazarib” yurishi iborasi juda o‘rinli bo‘lib, uning davomi keyingi ikki maqol bilan yanada kengayadi va tanqid ohangi kiradi. “*Dumiga qumg‘on bog‘lash*” iborasidagi ma‘no asli “*Sichqon sig‘mas iniga, supurgi bog‘lar dumiga*” maqolining o‘zgargan, biroz ixchamlashgan shaklidir. “Qumg‘on” so‘zi esa muallif tomonidan qo‘shilgan bo‘lib, “supurgi” bilan almashtirilgan va talqinga ijtimoiy urg‘u berilgan. Mullaning sichqon timsoli ochiq aytilmasa ham, o‘z-o‘zidan anglashiladi.

Mulla Abdurahmonning g‘alamisligi, ichi qora va iflosligi uchun ishdan dumi tugilganini “*Egri to‘nkaga-egri to‘qmoq*” maqoli juda to‘g‘ri va bekam-u ko‘st ifodalay olgan.

Romanda yuzga yaqin maqol, hikmatlar va xalqona iboralar uchrab, ularning hech biri tasodifiy keltirilgan emas, balki muayyan lisoniy va badiiy-estetik vazifa bajarishadi. Muhimi shundaki, ular avtor yoxud obrazlar nutqida bayon etilishidan qat'iy nazar hammasida muallifning ma'lum maqsadi aks etadi. Har bir maqol ijobiy yoki salbiy personaj xarakteriga monand tanlangan. Jumladan, asarda Xudoyorxonning "ma'muriyatparvarligi" xususida gap borar ekan, uning ariqlar qazdirgani, rabotlar, yangi o'rda qurdirgani qayd etiladi. Lekin u tadbirlar avom xalq uchun emas, balki *"o'z kayfiyatiga qaraganda ham rus podshohiga jonlilik ko'rsatish, yaltirasin sha'n-u shavkat bilan Farg'onani o'z qo'lida saqlab qolish uchun edi"*, deb yozadi muallif va bu ishlarning mohiyatini *"O'chadigan charog' yonib o'chadi"* maqolida ifodalaydi. Buning majoziy ma'nosi shundaki, har qancha urinmasin, xon zulmi barham topadi, chunki charog' kabi o'chishga mahkum etilgan. To'rt so'zdan iborat bu maqolning orasida *"O'ladigan kasal bir tuzalganday bo'lib ko'rinadi"* degan varianti ham uchraydi.

Adib nutqidagi maqollardan biri asarning ijobiy qahramoni Anvarning do'sti Sultonali xarakatlarini ko'rsatishga aloqador. Ma'lumki, Sultonali Anvar bilan birga ishlovchi munshiy, chinakam do'st va halol inson. U Anvar va Ra'no baxti uchun har qanday mushkulga tayyor. Yozuvchi bu xususiyatni Anvar va Ra'noning Sultonali huzuriga kelgandagi vaziyatda ta'kidlab yozadi: *"Ikki orada kuchli muhabbat borligiga yana bir karra amalda qanoat hosil qilganidek, ularning istiqbolini qorong'ilikda ko'rdi. Yana shu ahvolda matonatini yo'qotmay, "do'sting uchun qon yut" maqolidagi kabi ularni qahramonlikda tabrik etdi"*. Ko'rinadiki, bu o'rindagi *"Do'sting uchun qon yut"* maqoli Sultonali xarakterini butun mohiyatini aks ettiradi. To'g'ri xalq orasida bu maqol ko'proq *"Do'sting uchun zahar ich"* shaklida uchraydi. Lekin, adib "zahar" so'zini "qon" bilan, "ich" so'zini "yut" so'zi bilan almashtiradi. Chunki romandagi voqea aynan shunday o'zgarishni taqazo etardi, ya'ni, Sultonalining do'sti uchun zahar ichishdan ko'ra o'limga tikka borib, qon kechishga tayyoligi ishonarlilik va tabiiylik kasb etgan.

Romanda personajlar tilidan keltirilgan maqollar ham oz emas. Ular har bir obrazning ichki dunyoqarashi, xarakteri, ruhiyatini to'laroq ochishga xizmat qiladi.

Masalan, Solih maxdum nutqidagi maqollarda uning ta'magir, o'ta xasis, injiq, o'z manfaatini ustun qo'yuvchi shaxs timsoli ekanligi namoyon bo'ladi. Ma'lumki, Anvar dehqon va kambag'allarga sahovat ko'rsatib, ishlarini bitirar, lekin evaziga hech narsa olmasdi. Bu esa Solih maxdumga yoqmas edi. U *"hatto ikki og'iz so'z bilan qaytib chiqqan kishidan ham biror narsa undirishga tirishar, "mushuk oftobga tekin chiqmaydi" ... menga bir narsa tashlab ketsangiz, o'zim unga berib qo'yarman"*, -deydi. Xalq orasida nihoyatda mashhur bu maqol o'z holicha qo'llanilgan va maxdum ning to'laqonli obrazini tasavvur qilishga ko'maklashgan. Solih maxdum xarakteriga xos ta'magirlik, mansabparastlik illatlari uning deyarlik har bir gapida muayyan darajada aks etadi va yuqoridagi maqolni qisman eslatib turadi. Masalan uning o'z nutqida *"Qo'li sust kosibdan oyog'i chaqqon gadoy yaxshi"*, *"Oshni sust yegan kishi ishda ham sust bo'ladi"*, *"Osilsang ham balandlarga osil"* kabi maqollarni ko'p qo'llashi ham bunga misol bo'la oladi.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, muallif ko'pincha maqollarni gapning kesimini Grammatik jihatdan, ya'ni shaxs-son, zamon jihatdan ham asosiy matnga to'la moslashtiradi, maqolning mazmuniga xalal yetkazmagan holda matn to'qimasiga singdirib yuboradi.

Romanda ayrim maqollar alamzada muftilar tilidan arabcha keltirilgan. Biz ularni muallif tarjimasidagi shakllarda izohalab o'tamiz: *"Shahodat mufti o'zicha "Arslon changalzorda ochlikdan jon beradir, ammo itni qush go'shti bilan boqadilar" desa, ikkinchi yoqdan Kalonshoh mirzo shu maqolning davomini so'zlab, "To'ng'iz huzur qilib to'shakda uxlaydir, oqillar tuproqda yotadilar" der edi"*. Ko'rinadiki, har ikkala maqol ham majoziy ma'noda bo'lib, "arslon", "it", "tong'iz", "oqil" obrazlari orqali jamiyatdagi nosozlik, adolatsizlik motivlari aks etadi.

Ma'lumki, *aforizmlar* asosan mazmuniga donishmandlik ruhini singdirishga, muayyan fikrni dalillash va ijtimoiy ahamiyatini ta'kidlashga xizmat qiladi. Ular orasida xalq ijodida asrlar davomida sayqal topib, keng tarqaladi, oo'zaki va yozma nutqda qo'llaniladi. Romanda bunday an'anaviy aforizmlar bilan birga individual, ya'ni muallif yoxud obrazlar tomonidan aytilgan hikmatona fikrlar ham

oz emas. Ular asosan bosh qahramon Anvar Mirzoga tegishli bo'lib, uning chinakam inson, keng fikr sohibi, bilimli va adolatli oshiq ekanini gavdalantiradi. Bu aforistik fikrlarning bir qismi maishiy hayot, oila haqidagi qarashlardir: *“Xotin kishining charxi bilan o'chog'iga tegma”, “Xotinning boshi uy ichining og'ir toshi”, “Oson ishda lazzat yo'q”, “Bo'ldi” bilan “bo'lar emish” orasida katta farq bor”* va boshqalar.

Anvar Mirzo tilidan aytilgan aforistik fikrlarning asosiy qismi ijtimoiy haqsizlik, inson sha'ni, adolatparvarlik, zulmga nafrat kabi masalalarga oiddir. Jumladan xon Anvar sevgan qiz Ra'noni tortib olmoqchi bo'lganini eshitgan Anvar g'azablansa ham tushkunlikka tushmaydi, o'zini yo'qotmaydi. Balki zolim xonni fosh qiladi va o'zining bosiq, vazmin ekanini shunday hikmatli iboralar bilan bayon etadi: *“Xon xazmi har bir ifloslikni ham ko'taradigan katta bir hayvon. Uning tevaragida mayda hasharotlar ko'p, bular ham o'zlariga yarasha hayvonlik istaydilar”*. Maqolga monand bu gapda xonni hayvonga, atrofidagi ayonlarni esa hasharotlarga o'xshashligi, ular ishini hayvonlik deb atalishi Anvarning original, oxorli qarashi, to'g'rirog'i ifloslar haqidagi xulosasi aks etgan.

Anvar zulm qanchalik kuchli bo'lsa ham u Ra'nodan ajratishga qodir emasligiga ishonadi. Bu ishonchni u quyidagi ibratli fikrlarida ancha batafsil bayon etgan: *“Yo'q! Majoziy ajralish-ajralish emas. Chunki biz bir-birimizga majoziy bog'langanmiz, haqiqiy bog'lanishni esa qat' etish ifloslar uddasidan kelmas”*. Bu dono fikrni davom ettirib Anvar o'zini ishq, visol va hijron haqidagi yangi qarashlari bilan boyitadi va Ra'no ko'ngliga taskin beradi: *“Ishq davosi avom o'ylagancha vasl emas-hajrdir. Zero, vasl ishq o'tini so'ndirguvchi, hajr esa kamolotga erishtirguvchidir”*. Bu lo'nda, aniq gaplarda asosiy ma'noni “vasl”, “hajr”, “so'ndiruvchi”, “erishtiruvchi” so'zlari ifodalaydi va ulardan ikkitasi lingvistik jihatdan bosh kelishikdagi ot bo'lsa, keyingi ikkitasi fe'l vazifasida kelgan, poetik jihatdan zid ma'noni ifodalovchi tazod san'ati namunasidir.

Anvarga xos jasorat, do'stga sadoqat, o'limdan qo'rqmaslik, vijdonni ulug'lash fazilatlari ayniqsa uning jazolanish-o'lim hukmiga doir lavhadagi nutqida iflos Abdurahmonga qarata aytgan aforistik, chuqur ma'noli so'zlarida

yorqin va ta'sirlidir: *"Faqat siz ifloslik natijasida kulasiz, men...men to'g'rilik samarasini o'raman. Siz iflos vijdon bilan g'olibsiz, men sof vijdon bilan mag'lubman. Men kulaman. Chunki vijdon rohatda, jon tinch, yurakda ishq! Qabrim ustida ko'ksi dog'liq qizil lolalar ko'karar. Bu-Siz kabi tubanlar solgan iz!"* (301-302-bet).

II bob bo'yicha xulosalar.

1. Qodiriy romanida har bir so'zni tanlashga mas'uliyat bilan yondashib, aytmoqchi bo'lgan fikrining aniq va ta'sirli bo'lishi uchun har bir so'zning turli muqobil (variant)larini qiyoslab, shulardan eng ma'qulini qo'llagan, oddiy gaplarni obrazli ifodalar bilan almshtirgan.
2. Qodiriy romanda jonlantirish usulidan unumli foydalanib, uni mohirona qo'llab, yangi poetik timsollar yaratgan va asar ta'sirchanligini yanada oshirgan.
3. Adib romanda har bir personaj nutqida ularning xarakter-xususiyatlaridan kelib chiqib maqol va iboralarni qo'llaganki, natijada ularning maqsad va muddaolari yanada yorqin namoyon bo'lgan.
4. Asardagi voqealar XIX asrda Qo'qon xonligida bo'lib o'tgan, ayni shu davr ruhini berish uchun adib arxaik so'zlardan unimli foydalangan.
5. Romanda ma'no ko'chimlaridan biri bo'lgan metaforaning go'zal namunalari yaratilgan. Ular yordamida kitobxonga yetkazilmoqchi bo'lgan fikr obrazli tarzda manoyish etilgan.
6. Romanda adibning o'ziga tegishli bo'lgan xususiy-muallif metaforalari o'zlarining takrorlanmas til xususiyatlari bilan ko'rinadi.

III BOB. “MEHROBDAN CHAYON” ROMANIDAGI TASVIRIY VOSITALARNING LINGVOPOETIK TAHLILI

1. “Mehrobdan chayon” romanida troplarning ishlatilishi

Abdulla Qodiriy faqat nasriy asarlarida (hikoya, qissa, romanlarida) emas, balki she'riy asarlarida ham xalq tilining boy imkoniyatlaridan, ularning lisoniy va badiiy shakllaridan mohirona foydalandi. Ma'lumki, she'riy asar ham, nasriy asar ham badiiy matnga asoslanadi. Lingvopetika hodisasi har ikkala matn uchun umumiy shart bo'lib, unda har bir janrga, adib uslubiga mos holda namoyon bo'ladi. O'z ijodini she'riyatdan boshlagan Qodiriy bu haqiqatni chuqur anglab asar tili badiiyatiga barcha asarlarida, jumladan romanlarida ham katta e'tibor berdi. Shu sabali uning she'riyatdagi ilk tajribalari nasrga o'tishda yanada boyidi va takomillashdi. Shu bois “Mehrobdan chayon” romanidagi lingvopoetika xususiyatlarini aniqlashda muallifning she'riy asarlaridagi izlanishlarini, ya'ni badiiy san'atlar, tasvir vositalarini chetlab o'tib bo'lmaydi. Ular haqida muxtasar ma'lumot berish birinchidan, Qodiriyning iste'dodli shoir ekanidan dalolat bersa, ikkinchidan, nasriy asar poetikasining she'riyat badiiyati bilan aloqasini ko'rsatadi.

Lisoniy tahlilning eng muhim tamoyillaridan yana biri yaxlitlikdir. Yaxlitlik talabi, avalo, o'rganiladigan badiiy asarga istalgancha tarkibiy qismlarga ajratib tashlash mumkin bo'lmagan estetik butunlik tarzida yondashishni taqozo qiladi. Darhaqiqat, asl san'at yaxlitlikdan iboratdir. San'at asarining ichki butunligiga daxl qilinmagandagina uning mohiyatini anglash mumkin. Buning ustiga, tahlil yordamida barkamol shaxs ma'naviyatini shakllantirish ham ko'zda tutilar ekan, shaxs faqatgina yaxlit holda shakllantirilishi hisobga olinishi zarur. Chunki insonga avval aqliy, so'ng axloqiy, so'ngra jismoniy, undan keyin mehnat, undan so'ng vatanga muhabbat, ulardan keyin insonparvarlik tarzidagi sifatlarni singdirib bo'lmaydi. Inson yo turli omillar ta'sirida bir qator ma'naviy fazilatlar majmuiga ega yaxlit bir shaxs sifatida shakllanadi yoxud hech qachon to'la ma'nodagi shaxsga aylanolmay qolaveradi. Ezgu insoniy fazilatlarning biri ikkinchisini,

albatta, taqozo qiladi, biri boshqasidan kelib chiqadi, biri o'zgasini keltirib chiqaradi.

Agar badiiy asarga mo'jizaviy bir butunlik tarzida yondashilmaydigan bo'lsa, uning sir-u jozibasi bir zumda yo'qqa chiqadi va adabiy asar o'ziga xos ta'sir qudratidan tamomila mahrum bo'ladi. Tahlil qilinayotgan asarning barcha jihatiga birvarakayiga sinchkovlik bilan yondasha bilish va uning qismlaridagi jozibani kashf etishga e'ibor qaratish tahlilning muvaffaqiyatini ta'minlaydigan omildir.

Badiiy asarning lisoniy tahlilida amal qilinishi zarur bo'lgan tamoyillardan yana bin tizimlilikdir. Tizimlilik prinsipi yaxlitlik tamoyilining mantiqiy davomi bo'lib, tahlil kechimida badiiy asarni tashkil etgan unsurlarning muayyan tizimli ko'rinishga ega bo'lishi hisobga olinishini talab qiladi. Asl san'at asarida biri ikkinchisiga bog'liq bo'lmagan biror badiiy unsur uchramaydi. Demak, har qanday san'at asari tizimdir va u muayyan ost hamda usttizimlardan iborat bo'ladi. Har qanday badiiy butunlik nimadandir kichik, binobarin, qandaydir buturming qismi va nimadandir katta, binobarin, qandaydir qismga nisbatan butun hisoblanadi.

Shuni ham aytish kerakki, ko'chim, portret, o'xshatish, peyzaj, mubolag'a, kichraytirish singari qator tasvir vositalari, turli-tuman badiiy san'atlar bir asar vujudiga tasodifiy ravishda yig'ilib qolmaydi. Ularning ayni shu asarda, ayni shu tartibda guruhlashuvining ichki mantiqiy-kommunikativ, tasviriy-ifodaviy qonuniyati mavjudki, tahlil mobaynida ayni shu qonuniyat ochilishi kerak. Shuning uchun ham tahlilni uyushtirishga tutingan mutaxassis tizimlilikka amal qilishi lozim.

Badiiy tilning tasviriyligi nasriy(epik) asarlarda yanada yorqinroq namoyon bo'ladi. Lirik asarlarda tasvirlangan tashqi manzara link qahramon ichki olamiga olib kiruvchi vositagina (ya'ni, unda voqelikning shu maqsadga yetish uchun zarur fragmentlarigina qalamga olinadi) bo'lsa, epik asarlarda tasvirlangan badiiy voqelik o'zicha mustaqil, obyektivlashgan manzaradir. Shu bois ham epik asarlarda tasvirlangan ijodkor ko'zi bilan ko'rilgan voqelik o'quvchi xayolida ham

jonlanadi. O'quvchi asar voqealari yuz berayotgan joy, qahramonlarning xatti-harakatlarini go'yo ko'rib turadi.

Lirik asar tilining emotsionalligi ko'proq lirik qahramonning konkret paytdagi (lirik asarda badiiy vaqtning juda qisqaligi, "hozir" bilan belgilanishini e'tiborga olish zarur) kayfiyati, holati, kechinmalari bilan bog'liq bo'lsa, epik asarda emotsionallikning namoyon bo'lishi o'zgacharoq tarzda kechadi. Bunday emotsionallik birinchi galda tasvirlanayotgan predmet mohiyati bilan bog'liqdir. Epik asarda tasvirlanayotgan narsa, voqeaning o'zgarishi barobari emotsionallik ham o'zgarib boradi.

Badiiy nutq ikki shaklda: sochma(nasr) va tizma(nazm) shakllarda mavjuddir. Nasriy nutq tuzilishi jihatidan kundalik muloqot tiliga o'xshash bo'lsa, she'riy nutq muayyan bir o'lchovga solingan, hissiy to'yintirilgan nutq sanaladi. Nasriy nutq epik va dramatik asarlarning asosiy nutq shakli hisoblanadi. Shu bilan birga, she'riy yo'lda ham epik va dramatik asarlar yaratilishi mumkinligini unutmash kerak. She'riy nutq esa lirik asarlarning asosiy nutq shaklidir. Badiiy nutq shakllari haqida gapirganda, uning yana monologik va dialogik shakllari ham farqlanadi. Monologik nutq shakli bir odam tilidan aytilayotgan nutqni bildirsa, dialogik nutq shakli suhbat-muloqot chog'idagi bir necha kishining nutqini anglatadi. Lirik asarlarda monologik nutq, dramatik asarlarda dialogik nutq yetakchilik qilsa, epik asarlarda ularning har ikkisi ham keng o'rin tutadi. Bunda muallif nutqi asosan monologik shaklda bo'lsa, personajlar nutqi asosan dialogik shakldadir.

Navbatdagi masala — "badiiy til", "adabiy til" va "milliy til" munosabati. Ma'lumki, umumxalq tili (milliy til) deganda o'zbek tilida so'zlashuvchilarning barchasi — yashash xududi, ijtimoiy tabaqaga mansubligi, mashg'ulot turi va boshqalardan qat'iy nazar foydalanadigan til tushuniladi. Adabiy til deganda esa umumxalq tilining grammatik, imloviy va orfoepik jihatlardan me'yorlashtirilgan shaklini tushunamiz. Badiiy til umumxalq tili bazasida shakllanadi va qisman adabiy til me'yorlariga yaqinlashadi. Shu bilan birga, badiiy til adabiy til me'yorlaridan o'zni bilan chekinadi(mas., shevaga xos unsurlarning ishlatilishi).

Badiiy til o'zida milliy adabiyotimizda uzoq davrlardan beri shakllanib kelgan an'analarning davomchisi sanaladi va shu bois ham unda uning o'zigagina xos bo'lgan unsurlar (an'anaviy sifatlashlar, ramz va majozlar, o'xshatishlar) majmui ham mavjuddir. Badiiy matn-lisoniy va estetik xususiyatga ega. Bu xususiyat asar tilidagi san'atlar, tasviriy vositalar, ko'chimlar kabi umumfilologik tushunchalarda aks etadi. Darhaqiqat, "badiiy san'atlarda so'zlarning lafziy- ma'noviy bezaklari diqqat markazida turadi, tasvir vositalarining qo'llanishi adabiy asar tilini shirali, bo'yoqdor, jozibali qiladi"³⁵. Qodiriyning she'rlarida va romanlarida bu holning yorqin ifodasini ko'ramiz. Chunonchi, ulardagi badiiy san'atlar asarda ifodalangan o'oyalarning hayotiy, ta'sirchan ifodalanishiga, lirik va epik timsollarning yorqinroq gavdalandirishga, bayt tasvir va bayonnning lafziy nazokati, his-tuyo'uni, ifoda musiqiyligi va o'qishligini ta'minlashga xizmat qiladi. Adib qalamiga mansub nazmiy va nasriy matnlardagi badiiy vositalar esa obrazli fikrlashga, o'quvchi qalbini to'lqinlashtirishga, so'z mo'jizasini ifodalashga qaratilgan. Bu hol shoirning ilk she'rlarida ham, "O'tkan kunlar" va "Mehrobdan chayon" romanlarida ham ko'rinadi.

Har qanday badiiy nutq nazariyasida ko'chimlar markaziy figura sifatida qaraladi, chunki ko'chimlarning aksariyati badiiy nutqqa emotsionallik, ekspressivlik, ta'sirchanlik, obrazlilik kabi muhim sifatlarni beradi.

O'xshatishlar eng qadimiy tasviriy vositalardan biri sifatida nutqimizni, ayniqsa, badiiy adabiyot tilini bezashda, tasvirning aniqligi va obrazlilikini ta'minlashda foydalanib kelinadi. Bu muhim va keng qo'llanuvchi vosita tilimizda xalqimizning tarixiy-madaniy tajribalari, badiiy tasavvurlarining natijalari sifatida yuzaga kelgan bo'lsa, badiiy asarda so'z ustasining kuzatuvchan ziyrak nigohi teran va badiiy didining mahsuli sifatida yuzaga keladi.

O'xshatishlarning lisoniy, mazmuniy va uslubiy xususiyatlari o'zbek tilshunosligida ancha keng tadqiq qilingan. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra har qanday o'xshatish tilda ifodalanar ekan, albatta, to'rt unsur ko'zda tutiladi, ya'ni: 1) o'xshatish subyekti; 2) o'xshatish etaloni; 3) o'xshatish asosi; 4) o'xshatishning

³⁵ Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. Toshkent. O'qituvchi, 2002. B. 324.

shakily ko'rsatkichi. Bu yerda yana shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, har qanday o'xshatishning lingvopoetik asosini o'xshatish etaloni tashkil etadi.

O'zbek tilida o'xshatishlar ayni shu etalonning original yoki original emasligiga ko'ra an'anaviy va xususiy-muallif o'xshatishlariga ajratiladi. Ma'lumki, nutqimizda *ayiqday qo'pol, qo'yday yuvosh, tulkiday ayyor, paxtaday oq, toshday qattiq* kabi bir qator o'xshatishlar bor. Bu o'xshatishlar og'izdan-og'izga, asrdan-asrga o'tib kelayotganligi uchun ham ularning o'xshatish etalonlari o'z originalliklarini yo'qotib, an'anaviy tus olgan.

An'anaviy o'xshatishlar ko'p ishlatilaverib, o'z oxorini yo'qotgan, o'xshatish etalonlari tegishli tushunchalarning doimiy ifodachilariga aylanib qolganligi tufayli avvaldan bilingan, kutilgan tasviriy vosita sifatida o'z obrazlilik, emotsional-ekspressivligini kamaytirgan bo'lishi tabiiy.

"Mehrobdan chayon" romanida bunday an'anaviy o'xshatishlarni ko'plab uchratish mumkin. Masalan, "...*Uning yonida bo'z yaxtak bog'ichini osiltirib, xandalakdek bo'qog'i bilan o'ng tomog'ini ziynatlagan o'rta yashar yana bir "husni Yusuf" ko'rinar edi. Uning qatorida oshlovdek cho'ziq yuzlik, oq bo'z ko'ylagi yerda to'rt enlik ko'tarilib, bo'z sallasi gardani aralash o'ralg'an uchunchi nozanin o'lturar edi*" (70-bet).

Odatda bir predmet-holat boshqasiga muayyan bir belgiga ko'ra emas, balki butunicha, to'laligicha, aynan o'xshatilmoqchi bo'lsa, o'xshatish asosi bevosita ifodalanmaydi. Bunda o'xshatishning shakily ko'rsatkichi sifatida ko'pincha *o'xshamoq* fe'lidan foydalaniladi: Yurtning vajohati buzuq, taqsir. Gap ko'tarmay qoldi. Asad oyida ro'za tutgan bangiga o'xshaydi, taqsir. Misolda asad oyida ro'za tutgan bangi birikmasi o'xshatish etalonini ifodalagan.

Romandagi o'xshatishlarning aksariyatida o'xshatish asosi harakat-holatdan iborat, ya'ni fe'l turkumidagi so'zlar (ko'pincha, ularga boo'langan boshqa so'zlar bilan birgalikda) bilan ifodalangan. Bunday bo'lishi ham tabiiy, chunki u yoki bu belgiga qaraganda, harakat-holatni ifodalash, ko'rsatish, butun o'ziga xosligi bilan tasvirlash murakkab. Albatta, bunda ham yozuvchi tomonidan tanlanadigan o'xshatish etalonining kutilmaganligi, yangiligi muhimdir: "*Shamol dam*

ko'tarilib, dam bosilar edi. Shamol asnosi gullar ham kelinlar kabi har tomong'a egilishib salom berishib olar edilar"(102-bet) misolida gullarning shamolda egilishi *kelinlarning salomga egilishiga* o'xshatilgan, ya'ni o'xshatish asosi harakat bo'lib, u *egilmoq* fe'li bilan ifodalangan. *Kelinlarning egilib salom berishi* o'xshatish etaloni sifatida tanlanishi, avvalo, harakatning nozikligini aniq tasvirlash imkonini bergan, qolaversa, etalonning kutilmaganligi tasvirga ekspressivlik baxsh etgan.

Adib ko'p hollarda harakatdagi yoki muayyan holatdagi o'xshatish etalonlarini tanlaydi. Bu harakat yoki holat ko'pincha sifatdosh yoki sifatdosh oboroti orqali ifodalanadi va bu sifatdosh yoki oborot bevosita etalonni ifodalaydigan bo'lakka aniqlovchi bo'lib keladi. Masalan: *Maxdum, mehmonxonadan yurib kelgan oyoq tovushini eshitib, yomanlag'an otdek tipirchiladi. Eshon bo'lsa hamon bulbul kabi sayrab borar edi.* (164-bet) Bu o'xshatishning ma'no-mazmuni shu qadar to'q va ta'sirchanki, Qodiriyning til sezgisidan, tilni qahramon ruhiyati va milliy tasavvur bilan uyg'unlashtira olishdan hayratga tushmaslik mumkin emas.

Bir narsa boshqasiga aynan, butunligicha, o'xshatilganda, o'xshatish asosining qo'llanmasligi asosiy holatdir. Bunda, aytish mumkin bo'lsa, fotografik tasviriylilik yuzga keladi, ya'ni o'xshatilgan narsa ko'z oldimizda gavdalanadi: *"Sirlar bilan turlangan qoziqlarning biriga beva xotinning dekchasidek bir salla ilingan edi."* (267-bet).

Romanda metaforalarning ham ko'p o'rinlarda qo'llanilganligini ko'rish mumkin. Metafora aslida nomi yo'q bo'lgan narsa-tasavvurlarga nom berish, ularni atashning eng muhim vositalaridan biridir. Ammo bu vositadan foydalanish faqat ana shu ehtiyojgagina bog'liq emasligini, u inson tabiatidagi obrazli ifodaga o'chlik bilan aloqadorligini, nomi bor narsalarni ham metaforik yo'l bilan ifodalashga insonda ichki bir tabiiy intilish mavjudligini mutaxassislar alohida ta'kidlaydilar. Metaforalar, ayniqsa, xususiy-muallif metaforalari ko'proq estetik maqsad, ya'ni borliqni subyektiv munosabatni qo'shib ifodalagan holda nomlash asosida yuzga keladi. Shuning uchun ham ularda hamisha konnotativ ma'no

mavjud bo‘ladi. Romanda an’anaviy metaforalar ham, xususiy-muallif metaforalari ham juda katta mahorat bilan qo‘llangan.

Konnotativ ma’noning hosil bo‘lishida ko‘chimlarning muhim rol o‘ynashini alohida ta’kidlagan tadqiqotchilar quyidagicha yozadilar: “Metafora orqali ma’no ko‘chishida konnotativ ma’no yorqinroq aks etadi. Masalan: *ot, eshak, qo‘y, ho‘kiz, it, bo‘ri, yo‘lbars, tulki, boyo‘g‘li, musicha, burgut, lochin, qaldirg‘och, bulbul* kabi hayvon va qushlarning nomlari bo‘lgan ot leksemalar mavjudki, bu so‘zlar o‘z ma’nosidan tashqari ko‘chma ma’noda juda keng qo‘llanadi. Otning baquvvatligi, eshakning aqlsizligi, ho‘kizning farosatsizligi, itning vafodorligi, mushukning epchilligi, burgutning changali, burgutning ko‘zining o‘tkirliги kabi tipik xususiyatlari boshqa predmetlarga nisbatan metaforik usulda ko‘chiriladi, natijada konnotativ ma’no yuzaga keladi hamda matnning ta’sirchanligi oshadi”.

“Mehrobdan chayon” romanida an’anaviy metaforalar ham, xususiy-muallif metaforalari ham juda katta mahorat bilan qo‘llangan.

Qodiriy romanda an’anaviy metaforalarga ham o‘ziga xos badiiy-estetik yuk qo‘ya bilgan. O‘zbek tili an’anaviy metaforalarga juda ham boy, unda o‘zbek xalqi tashqi dunyoni, insonniy botinini dunyosini nozik badiiy tafakkur bilan idrok etishi go‘zal shakllarda o‘z ifodasini topgan. Masalan: “-*Omin de, ho‘kizlar!-dedi. Ular “omin-omin” deb turdilar.*” (182-bet), “-*Bu xon yo‘q, bu dayus!...*” (287-bet).

Qodiriyning o‘zigagina xos bo‘lgan xususiy-muallif metaforalari tasvirning tiniqligi, obrazlilik vat a’sirchanligini ta’minlash uchun xizmat qilgan: “*Ra’no uyalib, boshini chaqaloqning bag‘riga tiqib oldi*”, “*Madalixon ham shu qizning dardida necha yillar yonadir*”, “*Sultonali yengil kulib qo‘ydi*”, “-*Shu bevafo dunyoga bir ish qilamiz, Qobilboy, -dedi yana ko‘zi olalangan Rahim.-Dayusingni zindoni qayerga?*”.

Tasviriy vositalarning orasida eng ko‘p qo‘llanadigan va badiiy nutqda, badiiy asarlarda juda qadimdan ishlatilib kelinadigan turi *jonlantirish* hisoblanadi. Ma’lumki, jonlantirishda insonga xos xususiyatlar hayvonlar, jonsiz predmetlar va tabiat hodisalariga ko‘chiriladi. Ayrim adabiyotlarda jonlantirish metaforaning turi

sifatida ta'riflansa³⁶, ayrimlarida allegoriya va apostrofaga o'xshab ketishi, ular o'rtasidagi farqlar ko'rsatib beriladi.³⁷

Jonlantirishga o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan mustaqil tasviriy vosita sifatida qarash ham o'rinli. Sababi, unda insonga xos harakat, his-tuyo'u, so'zlash, fikrlash jonsiz predmetlarga ko'chirilsa ham, lekin ular orqali inson tushunilmaydi. Jonsiz predmetlar inson kabi harakat qiladigan, so'zlaydigan qilib tasvirlanadi. Bu usul orqali yozuvchi tasvir obyektni bo'rttirib, jonlantirib, yorqin va ravshan tasvirlab berish imkoniyatini yaratadi.

Beqiyos adib Abdulla Qodiriy o'z asarlarida jonlantirish usulidan unumli foydalanib, uni mohirona qo'llab, yangi poetik timsollar yaratishga erishgan. Adib xususiyat, harakat, belgini jonsiz narsalarga ko'chirib tasvirlashning hech kimda uchramagan ko'rinishlarini yaratgan. Bunday san'atkorona tasvirlarni yozuvchining "Mehrobdan chayon" romanida ham ko'plab uchratamiz. Bu holat, ayniqsa, Solih maxdumning kiyim-boshi tasvirida yanada jonliroq ifodalanganligini ko'rish mumkin:

*"Yetti qishdan beri guppi-chopon yangilagani ma'lum emas, faqat qish kelib ketkan savin alak guppinig yangi o'zgaribkina turadir va astari yil sayin yangidan yangi yamoqlar bilan boyiydir, shu guppi butun umrida birgina marotaba va shunda ham maxdumdan beruxsat ammo, Nigor oyimning zo'ri bilan tog'oraga tushib cho'mildi. Bu kunda bo'lsa to'rt yil burung'i g'usli"³⁸, yetiyillik tusi, turlik-turlik yamoo'I bilan sakkizinchi qish maxdum pochchasig'a sodiqona xizmat qilish uchun bog'joma ichida o'ziga kuch yio'ib yotadir"*³⁹. Bu misollarda jonlantirishning shaxs bilan bog'liq turi-tashxis qo'llanganini ko'ramiz. Adib bu vosita orqali samimiy kulgi uyo'ota olgan.

Romanda insonga xos xususiyatlarning jonsiz predmetlarga mohirona ko'chirilganini ko'ramiz:

³⁶ Shomaqsdov A., Rasulov I., Rustamov H. O'zbek tili stilistikasi. Toshkent, 1983. 245-b. O'rinboyev B., Qo'g'urov R., Lapasov J. Badiiy tekstning lingvistik tahlili. Toshkent, 1990. 31-b.

³⁷ Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubi asoslari. Toshkent, 1992. 108-b.

³⁸ G'usl-yuvinish.

³⁹ Abdulla Qodiriy. Mehrobdan chayon. Toshkent. "Yangi asr avlodi". 2011.-B.14. (Keyingi o'rinlarda ushbu asrdan olingan misollarning sahifa raqami qavs ichida beriladi).

“Ra’no kelib Mansurni turg’izdi va kiyimiga o’lturgan changlarni qoqti...”. (31-b.).

Asarda tabiat tasvirini ifodalashda ham jonlantirish usulidan ustalik bilan foydalanilgan: *“ O’n ikki- o’n uch kunli oy ko’kning sharqi, janubi qismidan tussizgina bo’lib ko’tarilib kelmakda, quyosh botqan sayin uning chehrasi har zamon ochilib bormoqda edi”*. (114-b.). Bu matnda quyosh botishi bilan o’n ikki- o’n uch kunlik oyning yanada yorqinroq namoyon bo’lishini tasvirlashda oyga insonga xos chehrasi ochilishi holati ko’chirilgan va bu bilan matn ta’sirchanligi yanada oshgan.

Quyidagi misolda ham jonlantirishmatnning ta’sirchanligini yanada oshirish maqsadida qo’llanilganini ko’ramiz: *“... Sufa ustidagi so’ri har zamon to’rt tamong’a chayqalib, o’z ostida o’tirg’uchilarning betlarini goh ko’rsatib, goh yashirib, ular bilan o’ynashqandek tevarakka husayni o’ujumlarini bir-ikki bora uzib tashladi”*. (119-b.).

Ayniqsa, asarning Ra’no bilan Anvarning ilk yashirin uchrashuvi tasvirlangan bobida jonlantirish vositasidan shu qadar mohirona foydalanilgan-ki, asarda kechayotgan voqealar kitobxon ko’z o’ngida sodir bo’layotgan kabi tasavvur uyo’tadi:

“Ra’no Anvarning qarshisig’a o’lturdi. O’lturishi bilan kuchlik shamol yurib boshidagi ro’molni uchurdi va olib borib Anvarning betiga yopti”. (120-b.). *“... Shamol go’yo ko’maklashkan kabi orqadan esib, Ra’noni Anvar tomong’a mayl etdirar edi. Terak orqasida qolg’an oy ham kuchlik yelning ko’magida terak boshidan bularga mo’ralab oldi. Ikki yoshning hozirgi holini yaqidan tomosha qilmoqchi bo’lg’an tussiz bir yulduz ko’k sahnining yerga yaqinroq qismig’a uchib tushdi...”*. (122-b.). Bu kabi tasvirlar shubhasiz adibning borliqqa o’zgacha bir shoirona nigoh bilan qarashining samarasidir.

Abdulla Qodiriy “Mehrobdan chayon” romanida jonlantirishning betakror namunalarini yaratib, ular orqali go’zallik, tabiat jilosi, samimiy kulgu, inson xarakteri va holati, muhabbat va nafrat tuyg’ularini o’quvchi ko’z o’ngida yorqinroq gavdalantirishga, asarning oson tushunilishiga erishgan.

2. Roman tilidagi badiiy sintaksisning lingvopoetik tahlili

Abdulla Qodiriy nazmda ham yetuk shoir tarzida namoyon bo‘lib, o‘z o‘rnida mumtoz adabiyotimiz an‘analari yo‘lidan borganligidan dalolat beradi. Bu haqda profesor Hasan Qudratillayev shunday yozadi: “Ko‘pgina asarlarda nasr nazmni, nazm nasrni to‘ldirib kelgan yoki boshqacha qilib aytganda mualliflar nasriy asarlarida bayon etgan fikrlarini yanada mantiqiy yuksaltirish, uning shiradorligini oshirish, davr adabiy-estetik talabining so‘z jozibasiga nisbatan qo‘ygan mezonini me‘yorga yetkazish uchun she‘riy parchalardan foydalanganlar”⁴⁰.

Adib she‘riyati masalasi qodiriyshunoslikda tesha tegmagan muammolardan biri⁴¹. Shunga ko‘ra Abdulla Qodiriy she‘rlarining o‘z xarakteriga ko‘ra ikki toifaga ajratib tahlil etish ma‘qul ko‘rinadi. Agar ularning birinchisi sof she‘riy shaklda, mustaqil asar sifatidagi (“To‘y”, “Ahvolimiz” va h.k.) ko‘rinishda bo‘lsa, ikkinchi toifadagi she‘rlari alohida emas nasriy asarlari ichida, qorishma holda, xususan, “O‘tkan kunlar” “Mehrobdan chayon”, “Obid ketmon” kabi romanlarida uchraydigan she‘rlaridir. Ularning ko‘plari lirik ruhda bo‘lib, pafos jihatidan intim, hajviy va hazil she‘rlardan tarkib topgan. Janr jihatidan esa marsiya, qasida, mushoira, g‘azallarga bo‘lish mumkin.

Bu asrlardagi lingvopoetik xususiyatlar ushbu janr, ularning mavzu va uslubi kabi jihatlariga bog‘liq aks etadi.

G‘azallar goh taxallusli, goh betaxallus bitilgan bo‘lib, xajaz, ramal, rajaz va boshqa bahrlarda yozilgan. Nasriy asarlari ichida uchraydigan she‘rlar mustaqil shakldagi she‘rlardan shakl va mazmun jihatidan ancha puxtaligi, g‘oyaviy-badiiy yetukligi bilan alohida ajralib turadi. Zero, mustaqil she‘rlari adib ijodining boshlang‘ich davriga taalluqli bo‘lsa, nasrdagi she‘rlari esa adibning ancha katta hayotiy va adabiy tajribasi shakllangan davriga to‘g‘ri keladi. Buning ustiga Abdulla Qodiriy Moskvada o‘qigan, rus va jahon adabiyoti bilan oshno bo‘lgan, xattoki mohir tarjimon sifatida ham shakllangan davr ekanligi bilan ham izohlash darkor. Abdulla Qodiriyning shoir sifatidagi birinchi she‘ri “To‘y” bo‘lib, u hajv yo‘sinida bitilgan. Zamona kulfati, millatning loqaydligi, mustamlakachilik illatlari

⁴⁰ O‘zbek tili va adabiyoti. 2000-yil. 4-son. 3-bet.

⁴¹ Mirvaliyev S. Abdulla Qodiriy. Toshkent. 2008.B.12

va mavjud qashshoqliklari o‘zi pok, dili pok adib to‘yg‘ularini junbushga keltirar edi. Undagi ziyraklik, nurli, aqlli ko‘z va qalb, go‘zallik va fojiaiviylikni tez payqar edi. Xuddi shu jihatdan ilk yaratilgan “To‘y” nomli she’ri e’tiborni tortadi. Bilamizki, millatimiz urf odatiga ko‘ra bahor, yoz mashaqqatli, zahmatli mehnatdan so‘ng qish chillasida to‘y qilinadi. To‘y boyvachchalar uchun pisand bo‘lmasa ham, beva-bechora, mehnat ahli uchun ko‘p hollarda fojeaga aylangan. To‘y bilan aza almashib turgan, “kim oshish” poygasida ko‘pincha yo‘qsillar pand yegan, qarzgaga botib taqdiri achinarli holga tushib qolgan.

Qildi bul vaqt bizda javlon to‘y,

Aqchasi yo‘qni etdi xayron to‘y.

Bir-biridan oshirdilar to‘yni,

Topdi ravnoq, g‘ayrat ila boyon to‘y..,

Bu o‘rinda asosiy ma’no qaratilgan “to‘y” so‘zi radif bo‘lib, javlon, hayron, boyon qofiyalari ifoda ta’sirchanligini oshiradi, “g‘ayrat” va “ravnaq” so‘zlarida ma’nan yaqinlik ko‘rinadi.

Shoir bunday to‘ylar Qur’oni Karimda ham, shariatda ham yo‘qligini ta’kidlash barobarida, "kori maju-si, kori shayton to‘y"lardan voz kechishga da’vat etadi.

Kelingiz do‘stlar, din qarindoshlar,

Tashlasun bo‘lsa musulmon to‘y, -

deya o‘z millati boshidagi o‘am-kulfatdan ozod etish maqsadini ilgari suradi.

Gap bu o‘rinda mazkur she’rning g‘oyaviy-badiiy yetuk yoki yetuk emasligi haqida emas, balki shoir ko‘targan milliy muammoning o‘ta dolzarbligida, hali-hanuz to‘y "kimga to‘y, kimga aza" bo‘lib qolayotganligida hamdir. Shuning uchun bo‘lsa kerak adib ushbu mavzuni “Baxtsiz kuyov”da ham, “O‘tkan kunlar”da ham, “Mehrobdan chayon”da ham yana qayta-qayta tasvirga oladi. To‘o‘ri, to‘y odamlarni, mahalla, qarindosh uruo‘larni bir-biriga qovushtiradi, o‘zaro oqibat, inoqlik, mehr tuyg‘ularini parvarish etadi. To‘y milliy urf-odat, millat madaniyati ko‘rinishina emas, balki, katta, yoqimli milliy bayram hamdir. Binobarin, adib ana shu ma’nodagi to‘y-tomoshani yoqlaydi, isrofgarchilik, kim

oshdiga bo‘ladigan to‘ylarning oqibati fojia bilan yakunlanishidan ogoh etadi.

Adibning “Millatimga bir qaror” she’ri o‘azal shaklida bitilgan bo‘lib, unda millatni “taraqqiyot yo‘li”-ga da’vat yetakchilik qiladi, asarning g‘oyaviy pafosini tayin etadi. Qoloqlik, nodonlikdan xalos bo‘lishning birdan-bir yuli ilm-ma’rifatga yetaklovchi maktablar, dorilfununlar ochish deb biladi:

*Kel ey millat, bu kun bir maslahat birlan qaror o‘lsun,
Bu kunda o‘tkan ishlarg‘a pushaymon birla or o‘lsun .
Qilaylik bul kuni g‘ayrat, hama birdan qilib himmat,
Jaholat cho‘l-u sahrosiki minba‘d sabzazor o‘lsin.
Adashmay kumush-u oltinni hama boyonlar aslo,
Solib dorilfununlar ham maktablar hazor o‘lsin,
O‘qishsin millat avlodi, bizni doim duo aylab,
Qilib tahsil ulumlarni fununa yaxshi yor o‘lsin.*

Ko‘rinadiki, shoir XX asr ma’rifatparvarlari izidan borib, jaholat, qoloqlik va zulmatdan qutilish yuli ilm-ma’rifat, maktab, dorilfununlar ochish degan xulosani ilgari suradi.

Sakkiz baytlik ushbu g‘azalda publisistik ruh ustun bo‘lib, unda har bir so‘z o‘oyani ta’kidlashga qaratilgan. *Millat, maktab, dorilfunun, avlod, ulum* so‘zlari tayanch tushunchalardir. Shuningdek, she’r qofiyalari ham o‘zak so‘zlardan iborat.

Shoirning "Ahvolimiz" she’ri ham o‘z mavzui, muammosiga ko‘ra o‘ta zamonaviy desa bo‘ladi. Unda millatning qoloqligi, loqaydligi, bachchabozlik, giyohvandlik bilan masho‘ul bo‘lishida deb biladi. Nasha, ko‘knori iste’mol qilishni qoralaydi. *"Takyalarda nasha, ko‘knori chekib, bachchalarg‘a kokil solib, oh-voh"* bilan o‘tayotgan umrlarga achinadi:

*Ko‘r bizning ahvolimiz, g‘aflatda qanday yotamiz,
Joyi kelgan chog‘ida vijdonni pulga sotamiz.
O‘g‘limizga na adab, na fan, na yaxshi suylmak,
Na xudoni buyrug‘i bo‘lgan ulum o‘rgotamiz.
Qornimiz shundan iborat bo‘ldi ushbu chog‘ida,
O‘ntadan bedona boqib, yoz-u qish sayrotamiz.*

*Hamda har kun takyalarda nasha, ko'knori chakib,
Bachchaga kokil solib, oh-voh bilan o'ynotamiz.
Kelingiz yoshlar, ziyolilar, bu kun g'ayrat qiling,
Uxlaganlarni agar Qodir esak uyg'otamiz.*

She'rdagi har bir so'z tanqidiy fikrni ta'kidlashga qaratilgan. "Vijdonini pulga sotish", "uxlaganlarni uyg'otish" ta'birlarida katta tagma'no mujassam.

Mazkur she'r nafaqat mazmuniga ko'ra ma'rifatparvarlik ruhidagi asar, balki u o'zining xalqchil tili ifodasi bilan ham o'z davri, adabiy tili shakllanishida ma'lum qiymatga egadir. Ya'ni unda odatdagidek, an'anaviy she'riyatga xos murakkab istiora, o'xshatishlar, tazodlar kam bo'lsa ham sof adabiy til ifodalariga monandligi bilan ajralib turadi. Xuddi shu hol ma'rifatparvarlik yo'nalishining ham madaniy, ham ma'naviy islohotlarini ifoda etardi. Bu davrda Abdulla Qodiriy Oybek ta'biri bilan aytganda jadid adabiyotiga mansub edi⁴². Shoirning "Fikr aylag'il"degan to'rtinchi she'ri esa o'z mazmuniga ko'ra mavjud uch she'rni yakunlovchi, xulosalovchi she'rga o'xshaydi. Binobarin, "To'y" "Millatimga bir qaror", "Ahvolimi"da ko'tarilgan muammolar qayta sanab o'tiladi, mavjud illatlar qayta fosh etilib, millatni uyg'oqlikka da'vat yetakchilik qiladi. Va nihoyat, "Pildir, piss..." nomli beshinchi she'r hajviya, parodiya tarzida bitilgan bo'lib, 20-yillarda urf bo'lgan futuristik she'rlarga xos shakl bor-u, mazmun yo'qligi qoralanadi. Bunda asosan:

Tir-tir

Traktor

Poq-poq,

Turpoq

qabilidagi tumtaroq shakl ustuvor bo'lib, rus futurist shoirlariga taqlidiy yozilgan Oltoy (Bois Qoriyev) she'rlari tanqid ostiga olinadi. Eng muhimi, she'r xalq yo'lida, ohangida yozilgan bo'lib, hajv o'ti alangalanib turadi. Qizig'i shundaki, she'r oxirida "Mushtum" tahririyati tomonidan quyidagi ilova ham beriladi:

⁴² Oybek. Mukammal asarlar to'plami. Toshkent, 1979. 14-tom.113-bet.

“Ey sen, qanaqa futuristsan, taqlid degan so‘z o‘xshatma so‘zdir. Oltoy she‘rining oxiri: "Yoshlar, unday bo‘l, bunday bo‘l" bilan tamom bo‘ladir. A, senikida bir kalima bo‘lsun yosh oti yo‘qdir. Demak, sening she‘ring Oltoy she‘ridan bus-butun boshqadir. Agar sen:

Guldur-gup

Pildir-pissdan keyin:

Yoshlar yig‘iling , guldur-gup,

Qarilar qiladirlar pildir-piss!

desang edi, xuddi Oltoyga taqlid qilgan bo‘lur eding” (1-jild, 269-bet.) Aytishlaricha, mazkur ilova ham Qodiriy qalamiga mansubdir. Xullas, Abdulla Qodiriy adabiyotimizga shoir sifatida hammasi bo‘lib, bor-yo‘g‘i 112 qatordan iborat 5 ta she‘r qoldirgan bo‘lsa, nasriy ijodida unga qaraganda ikki barobar ko‘p, aniqroo‘i, 198 qator, ja‘mi 306 misra she‘r yaratgani ma‘lum. Xususan, “Kichik asarlari”da 22 qator, “O‘tkan kunlar”da 32 qator, “Mehrobdan chayon”da 98 qator va “Obid ketmon”da 46 qator she‘rdan foydalandi yoki she‘r yaratdi. Mustaqil asarlar sifatida yaratilgan she‘rlari hajmiga qaraganda nasriy asarlarida uchraydigan she‘rlari son, ham sifat jihatidan ustuvorlik qiladi. To‘g‘ri, asarlarida uchraydigan she‘riy parchalar yoki she‘rlar har bir asarning maqsad va g‘oyasidan, qahramon holati va ruhiyatidan kelib chiqib ifoda etiladi. Masalan, “Kalvak Maxzumning xotira daftaridan” qissasida yaxshi va yomon xotin haqida gap ketganda bedana payrovida hajviy misralar tuo‘iladi. Balki bu o‘rinda muallif xalq ijodi namunalaridan foydalangan bo‘lishi ham mumkin:

Yaxshi xotun sahar turib

Charhini tovlar, do‘st bedanam.

Yomon xotun sahar turib,

O‘chog‘in kovlar, do‘st bedanam,

Yomon xotunga kumoch berib,

Qorniga tepsang, do‘st-bedanam

Yaxshi xotunga shakar berib,

Labidan o‘psang, do‘st bedanam.

She'rdagi yaxshi-yomon, tepsang- o'psang, tazod (ziddiyatlar) san'ati, "sahar", "turib", "berib" so'zlarining takrori hamda "do'st bedanam" shaklidagi radif uchraydi.

Shuningdek, "Po'st kallasi", "Ro'za" kabi hikoyalarida uchraydigan she'rlar ham xalq yo'lida, oddiy, sodda til va ifodalarda bitilganligi bilan alohida ajralib turadi. Xulosa qilib aytganda, adibning dastlabki she'riy ijodi uning nasrga o'tishida, badiiy so'z tanlash va mazmun mohiyatini umumlashtirishida ham shakliy, ham mazmunan, eng muhimi badiiy-estetik tafakkurini ma'lum bir maqsadli tizimga kirishida muhim bosqich, izlanish va mahorat sari bir pillapoya rolini bajardi.

Adibning nasriy asarlarida uchraydigan she'rlariga kelganda endi o'zgacha, boy va samarali natijalarga duch kelamiz. Xususan, katta nasriy epik asarlardagi mavjud she'r butun bir taqdir, butun bir xarakter ma'nosiga ko'chadi. Loqal bu o'rinda "O'tkan kunlar"da uchraydigan she'rlarni qisqacha tahlil qilib ko'raylik. Romanda birinchi bor she'riy parcha Kumush bilan Otabek to'y arafasida, to'y oldidan o'tadigan qizlar bazmida sirli qo'shiq bo'lib yangraydi. Ular masnaviy tarzida bo'lib, jami 12 qatorni tashkil etadi. Biroq, mazmun jihatidan esa butun bir romanda ilgari surilgan ishq-muhabbat oila muammosini yechish vazifasini o'taydi.

Esingizda bo'lsa, romanning o'ninchi fasli: "To'y, qizlar majlisi" deb ataladi. Gap bu erda asosan to'y arafasida asar bosh qahramonlaridan biri Kumushbibi holati, ruhiyati, orzu-umidlari, kelajagi, aniqroq i inson-ayol sifatidagi taqdiri haqida. Adib nutqida avval shunday tasvir tiziladi: "Kumushbibini ham bu qiziq bazmdan boshqalardek xis kiladir, suyunib quvonadir, deb o'ylanmasin, chunki vujudi qizlar bazmi ichida bo'lsa ham xayoli allaqayerda uchib yurgandek, ko'zlari o'ynao'uvchi qizlarda bo'lsa ham ammo haqiqatda boshqa narsani ko'rgandek... Ko'rinishdan natija chiqarib aytganda, bu qiziq, majlis uning uchun bazm o'rnini emas, aza joyini tutqondek...". Shu holatda ikki soatlarcha davom etgan bazm tugab, Gulsin bilan Xonimbibining mungli qo'shig'iga navbat keladi. Gulsin kuylaydi:

O'rtoqlarim qo'lg'a olsam torimni,

Beixtiyor yodlaydurman yorimni!

Ana shu "bir ohanglik nafis, musiqaviy tovush "xayol ichida sho'ng'ib o'lturg'on Kumushbibi"ni bir "seskan"tiradi. Endi Gulsun yoniga Xonimbibi qo'shilishib ikkinchi baytni aytadilar:

Bir ko'rib yao'mol qilg'an ko'nghimni,

Qaytib yana ko'rolmadim yorimni!

Shu bayt ijrosidan so'ng "Kumushning ikki ko'zi jiq yoshga to'lg'on" bo'ladi. Ko'ryapmizki, bayt-baytni to'ldirib, adib kuzatgan sirli maqsad sari tobora tortib boradi. Endi qo'shiqni o'zgaralar emas, go'yo Kumush o'zi haqida o'zi kuylayotgandek tuyuladi. Ruhidagi fojeiy holat, dramatism tobora taranglashib boradi.

Muno'ayib, xayol parishon holatdagi Kumushbibini esa g'am-alam emas, "kutilmagan baxt" kutardi.

She'ning qurilishi yoki janri haqida gap borganda shuni qayd etish lozimki, adib endi bu o'rinda o'sha rasmiy she'rlarida uchraydigan murakkab ifodalarni qo'llamaydi. Aksincha, xalqona usul va uslubidan foydalanadi. Qo'shiq-lapar go'yo Kumushbibi ohizorini kuylayotganday, ishq o'tida yondirayotganday baytdan-baytga o'tgan sari alangalanib boradi. Qahramon qalbida yongan otash tutuni bursiqib, bulutga-yomg'irga, ko'z yoshiga aylanadi.

Yoinki xuddi shu "O'tkan kunlar"da Kumushbibi qabriga qo'yilgan toshdagi bitikni eslang: G'ayratiy domlanning xotirasiga ko'ra adib avval Fuzuliydan:

Hamrohim eding bu yo'lda ey moh,

Hamrohni tashlab ketarmi hamroh...,-

degan bir baytni yozuvchi Kumushning qabr toshiga romanning dastlabki qo'lyozmasida foydalangan ekan. Ammo, adibning "Mushtum"dagi do'stlari bunga e'tiroz bildirib, "O'z asarlariga o'z she'rlari bo'lsa yaxshi jaranglashini maslahat berish"ganda Abdulla Qodiriyga ham ma'qul bo'lib quyidagi to'rtlikni yaratgan:

Ayo charx, etding ortuq jabr bunyod,

Ko 'zim yoshliq, tilimda qoldi faryod.

Hayotim lolazoridin ayurding,

Yoqib jonim, kulim ko 'kka sovurding,-

deya yangidan ushbu to'rtlikni yaratgan. Zero, avvalgi bir bayt bilan mazkur to'rtlik shakl va mazmuniga ko'ra tamoman o'zgacha jaranglaydi. Ayni chog'da o'ta mungli, o'ta ta'sirli bo'lganligidan faqat Otabek holati, ruhiyatinigina emas, butun asar yechimi, mohiyatini ochishga ko'maklashadi. She'r aruzning hazaji musaddasi maqsur (V--- V--- V-) bahrida bo'lib, qofiyalanishi a-a, b-b shaklidadir.

Mumtoz romannavis Abdulla Qodiriy ham bunday samarali an'anani muvaffaqiyatli davom ettiradi. Ayniqsa, "Mehrobdan chayon" romanida adibning poetik san'ati, mahorati yana ham yuqori pardalarga ko'chadi. Kuzatishimizcha, "Mehrobdan chayon" romanida she'riy lavhalar yuz misradan oshadi. Ularning har biri o'zicha asarda alohida bir g'oyaviy-badiiy, tarbiyaviy-estetik o'ringa, lingvopoetik xususiyatga ega. Jumladan, asardagi Ra'no va Anvar dueti, aniqrog'i, mushoirasini ko'z oldimizga keltiraylik:

Agar Farhodning Shirin, bo'lsa Majnunlarning

Laylosi,

Nasib bo'lmish menga gulshan aro gullarning

"Ra'no" si, (116)

-degan misralar Anvar qalamidan qog'ozga tushsa, Ra'no qalbida:

Agar or etsa Layli haqlidir Qaysning jununidin,

Ne baxt, Ra'no xaridoring talab ahlining "Mirzo" si (116)

bayti quyilib keladi. Xuddi shu bayt romanning boshida asar epigrafi tarzida ham beriladi. Zero, adib ushbu asarda ikki sevishganlar baxti, fojiasi taqdiri haqida hikoya qilishni maqsad qilib olganligidan xabar beradi. Shu tufayli yuqoridagi baytlar ikki yosh muhabbatini tutashgan nuqtasi sifatida asarda alohida o'ringa ega.

Bizga ma'lumki, yozma, mumtoz adabiyotimizda, xalq og'zaki ijodida bunday aytishuv, tortishuv yoki "bellashuv" ko'p uchraydi. Qo'shiq holatida duet ham deyishadi. Ammo bu o'rinda mushoira desa xato bo'lmaydi. Uni muhabbat

musshoirasi, sevisshganlar bahsi deyish ham o‘rinli. Yana u odatdagidek taxallusli bo‘lmay tomonlar ismi aytilayotgan baytga singdirilib yuborilganligi bilan ham xarakterlidir. Qahramonlar she‘rda bir-birlari bilan oshiq ekanliklarini ana shu baytda chiroyli, nozik tuyg‘ularda bayon etishadi. Ammo, lirik syujetda, ya‘ni his va fikr rivojida qahramonlar sevgilari, orzulari oldida, aniqrog‘i taqdirlarida qandaydir xavf ham borligiga urg‘u beriladi. Shu o‘rinda Ra‘no ajoyib o‘xshatishni qo‘llaydi. Ya‘ni insonda safro buzilgach yoki qo‘zg‘agach qon aylanishi buziladi, hayotga xavf soladi. Ra‘no ana shu tibbiy bahsda Anvarni yengadi.

Anvar:

Hamisha xavfda ko‘nglim bu muhabbat intihosidin,

Meni xam etmasa Majnun debon Ra‘noning savdosi,

-desa, Ra‘no Anvardan o‘pkalaninb:

Muhabbat jomidin no‘sh aylagan ahli zako bo‘lmish,

Fununi tibda majnundir kishining kuysa safrosi,

-degan javobni qaytaradi.

Bu she‘rda fikr oqimi yetakchi bo‘lib, u sharqona lirikaga ohorli yo‘nalish hadya etadi. Misralarga nasrning fikran siqiqroq uslubi kirib keladi. Mazmun esa oliy tuyg‘u ilmi ba‘diyaning talmeh san‘ati vositasida ifodalanadi. Sevgi qismati qanday kechishdan tashvishlanish ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, bu to‘rtlikda takror (Layli, Laylo, Majnun, Qays), tajnis (“Mirzo” so‘zining ism va munshiy ma‘nolari) hamda so‘z yasash (gulshan, gullar) kabi badiiy tasvir usullari aks etgan, o‘xshatish san‘atidan (tibda safroning kuyishi) foydalanilgan.

Romanda Anvarning bosh munshiylik lavozimiga ko‘tarilishi, oldingi bosh munshiy Mulla Muhammad Rajabbekning vafoti haqidagi xabar butun shaharga o‘rda jarchisi tomonidan quyidagicha e‘lon qilinadi:

Vaqtiki, ajal paymonasi to‘ldi,

Munshiy mulla Muhammad Rajabbek o‘ldi!

Fazl bog‘ida ochilg‘an bir gul,

Ya‘ni gul shoxig‘a qo‘ng‘an bulbul

*Ba nomi mulla mirzo Anvar,
Kamoliga musallamdir⁴³ aksar.*

*Huzuri muborakdan olib yorlig‘,
Maydoni qalamkashlikda qilur suxandonlig‘.*

*Har kimsaningkim baxti kulsa,
Shohiga jon-u dil ila xizmat qilsa.*

*Lutfu shohonaga sazovor bo‘lg‘ay,
Atrofi zar-u zevar ila to‘lg‘ay!..*

Ushbu manzuma asar ichida qo‘llanilishi uning badiiy va estetik qimmatini yanada oshirishga xizmat qilgan. Adib mahorati she‘rdagi *Fazl bog‘ida ochilg‘an bir gul, Ya‘ni gul shoxig‘a qo‘ng‘an bulbul* bayti orqali Anvar nazarda tutilganligida ko‘rinadi.

Badiiy asar tili haqida gap borganda uning yana bir jihati — differensatsiyalanganligiga (ya‘ni, farqlangan) alohida to‘xtalish zarur. Albatta, biz “badiiy asar tili” deganimiz holda, aslida gap badiiy nutq haqida borayotgani ma‘lum, chunki til unsurlari ma‘lum kontekstni hosil qilgach, nutq hodisasiga aylanadi. Badiiy nutqning farqlanganligi shuki, unda muallif nutqi va qahramonlar nutqi ajratiladi. Ta‘kidlash kerakki, mazkur farqlanish asosan epik va liro-epik xarakterdagi asarlarga xosdir. Bu xil asarlarda voqea, voqea kechayotgan joy yoki sharoit tasviri, qahramonlarga berilayotgan ta‘rif, muallifning fikr-mulohazalari kabilar bevosita muallif tilidan beriladi. Muallif obrazi asarda tasvirlangan badiiy voqelikni yaxlitlashtiruvchi subyektiv asos bo‘lganidek, avtor nutqi asarning moddiy tarafini yaxlitlashtiruvchi unsurdir. Muallif nutqi vositasida asar qismlari, voqealar, tafsilotlar yaxlit bir organizmga - badiiy matnga birikadi. Muallif nutqi grammatik jihatdan adabiy til normalariga yaqinlashadi, biroq uning adabiy til normalariga to‘la muvofiq bo‘lishini talab qilishlik xato bo‘lur edi. Zero, yozuvchi

⁴³ Musallam-tan bermoq, qoyil bo‘lmoq.

milliy til imkoniyatlarini kengaytirishga, o'zining his-kechinmalarini, o'y-hislarini imkon qadar yorqin ifodalashga intilarkan adabiy til normalaridan chekinishi mumkin. Va ayni shu chekinishlar vaqti kelib adabiy til normasiga aylanishi mumkinligi ham ehtimoldan yiroq emas.

Personajlar nutqini individuallashtirish zarurati badiiy asar tilidagi differentsiyalanganlikni yanada orttiradi. Chunki asardagi har bir personajning nutqi uning xarakter xususiyatlariga, dunyoqarashi, muhiti, ma'naviy qiyofasi, madaniy-ma'rifiy darajasi kabi jihatlarga muvofiq bo'lishi lozim. Sababki, epik va dramatik asarlarda qahramon xarakterini yaratishning asosiy vositalaridan biri personaj nutqi sanaladi.

Badiiy nutq ikki shaklda: sochma(nasr) va tizma(nazm) shakllarda mavjuddir. Nasriy nutq tuzilishi jihatidan kundalik muloqot tiliga o'xshash bo'lsa, she'riy nutq muayyan bir o'lchovga solingan, hissiy to'yintirilgan nutq sanaladi. Nasriy nutq epik va dramatik asarlarning asosiy nutq shakli hisoblanadi. Shu bilan birga, she'riy yo'lda ham epik va dramatik asarlar yaratilishi mumkinligini unutmaslik kerak. She'riy nutq esa lirik asarlarning asosiy nutq shaklidir. Badiiy nutq shakllari haqida gapirganda, uning yana monologik va dialogik shakllari ham farqlanadi. Monologik nutq shakli bir odam tilidan aytilayotgan nutqni bildirsa, dialogik nutq shakli suhbat-muloqot chog'idagi bir necha kishining nutqini anglatadi. Lirik asarlarda monologik nutq, dramatik asarlarda dialogik nutq yetakchilik qilsa, epik asarlarda ularning har ikkisi ham keng o'rin tutadi. Bunda muallif nutqi asosan monologik shaklda bo'lsa, personajlar nutqi asosan dialogik shakldadir.

III bob bo'yicha xulosalar.

1. Abdulla Qodiriy nafaqat nasrda, balki nazmda ham yuksak mahoratga, salohiyatdga ega bo'lgan adib hisoblanadi.
2. Qodiriy she'rlari o'z xarakter-xususiyatiga ko'ra ikki toifaga ajratib tahlil qilinadi: 1) sof she'riy shakldagi mustaqil she'rlar; 2) nasriy asarlari ichida, qorishma holda, xususan, "O'tkan kunlar" "Mehrobdan chayon", "Obid ketmon" kabi romanlarida uchraydigan she'rlaridir.
3. Qodiriyning mustaqil she'rlari adib ijodining boshlang'ich davriga taalluqli bo'lsa, nasrdagi she'rlari esa adibning ancha katta hayotiy va adabiy tajribasi shakllangan davriga to'g'ri keladi.
4. Adibning nasriy asarlari ichida uchraydigan she'rlari mustaqil shakldagi she'rlaridan shakl va mazmun jihatidan ancha puxtaligi, g'oyaviy-badiiy yetukligi bilan alohida ajralib turadi. Ular asardagi biror shaxs yoki voqeaga asar qahramoni yoki muallifning munosabatini aks ettirishga xizmat qiladi.
5. Abdulla Qodiriy adabiyotimizga shoir sifatida hammasi bo'lib, 112 qatordan iborat 5 ta she'r qoldirgan.
6. Adibning nasriy ijodida 198 qator, ja'mi 306 misra she'r yaratgani ma'lum. Xususan, "Kichik asarlari"da 22 qator, "O'tkan kunlar"da 32 qator, "Mehrobdan chayon"da 98 qator va "Obid ketmon"da 46 qator she'rdan foydalangan.

XULOSALAR

Til o'zining estetik vazifasini butun o'ziga xosligi va murakkabligi bilan bevosita badiiy nutqda namoyon etadi. Tilning estetik vazifasini xolis o'rganish ychun adabiyotshunoslik va tilshunoslik sohalari bir-biri bilan hamkorlikda ish ko'rishi lozim. Tilning estetik vazifasi masalasi bu ikki yirik fan oralig'idagi murakkab muammo bo'lib, uni lingvistik poetika- lingvopoetika o'rganadi.

Abdulla Qodiriy o'z ijodi, xususan, "Mehrobdan chayon" romanida o'zbek tili o'zining estetik vazifasini nechog'lik mukammal bajara olishini katta san'atkorlik bilan ko'rsatib bergan. Romanda qadimiy va boy o'zbek tilining betakror salohiyati, tuganmas imkoniyatlari to'la aks etgan. Qodiriy keng ommaga tushunarli bo'lgan o'zbek adabiy tilini shakllantirish, bu tilni jonli tilga yaqinlashtirishga katta hissa qo'shgan.

"Mehrobdan chayon" romani tilini badiiy nutqda so'z qo'llash jihatidan o'ziga xos ibrat maktabi deyish mumkin. Qodiriy tilidagi so'zlarning semantic qurilishida bir paytning o'zida aks etib turadigan ham ifodalanayotgan predmet, ham nutq subyektining bu predmetga o'z munosabati, uning so'zlash paytidagi hissiy holati, ruhiyati haqidagi axborotlarni nozik ilg'aganligi uchun bu axborotlarning barchasini o'z estetik niyatiga ustalik bilan xizmat qildirgan.

Qodiriy tildagi ma'nodosh so'zlar orasidan tasvir maqsadi va ruhiga muvofiq keladigan aniq so'zni saylab qo'llash orqali mazmunning eng nozik nuqtalari, qahramon ruhiyati, tasvir obyektining eng kichik qirralarigacha real ko'rsatishga erishgan.

Qodiriy nafaqat tildagi zid ma'noli so'zlar, balki xususiy-muallifiy zid ma'nolilik asosida ham tazod, zidlantirish, kontrastlik, qarshilantirish san'atining go'zal namunalarini yarata olgan.

Qodiriy xalq donishmandligining nodir namunalari bo'lgan iboralardan, xususan, obrazli ifodalarning yetuk namunasi hisoblangan frazeologik iboralar va maqollardan juda katta mahorat bilan foydalangan. Roman matni o'zbek tilining nutqiy qoliplashgan obrazli ifodalarga naqadar boyligini yana bir bora namoyish

etadi.

Adib o'zbek tilidagi ko'chimlarning milliy-ruhiy, badiiy-lisoniy voqelanish ildizlari, jarayonlari, mexanizmlarini to'liq anglaganligi uchun ham betakror tasvitiy obrazlar yaratgan.

Qodiriyning badiiy til borasidagi mahorati shunda ham namoyon bo'ladiki, o'zining obrazlilik va emotsional-ekspressivlik xususiyatlarini yoqotgan an'anaviy o'xshatishlarni ham tasviriylilik, obrazlilikni yaratishga xizmat qildira olgan.

Qodiriy metaforalarning konnotativ ma'no ko'lamlarini kengaytira olgan. Uning o'zigagina xos bo'lgan va eng muhimi, mantiqiy-estetik mohiyatining juda ham boyligi bilan kitobxon diqqatini tortadi.

Jonlantirishlar muallif nutqida qo'llanilib qahramon ruhiyati, muhit va tabiat tasvirining ta'sirchanligini ta'minlash uchun xizmat qilgan. Adib yaratgan metaforalar asosida yuzaga kelgan g'ayriodatiy birikmalar o'zlarining yangiligi, odatiy emasligi bilan kitobxonni ayni o'ziga xos obrazlilik ustida to'xtalishga majbur qiladi.

Qodiriy romandagi she'riy parchalarni qahramonlarning ichki kechinmalarini yanada ifodaliroq bayon qildirishga xizmat qildirgan. Ular orqali qahramonlarning ruhiy holatida ro'y berayotgan o'zgarishlarni ko'rsatib, mohirona ifodalab bergan.

Qodiriy, asosan, xalq tilidagi ma'no ko'chimlaridan foydalangan, ular tasvirga reallik, aniqlik baxsh etish bilan birga, xalqona ruh beradigan vositaga aylangan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov asarlari

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ/"Мулоқот" журнали, 1998,5-сон.
2. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкуриси халқ эътиқоди ва буюк келажак ишончидир. ("Фидокор" газетаси муҳбирининг саволларига берилган жавоблар).Т.: "Ўзбекистон", 2000.
3. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз.- Т.: Ўзбекистон, 2001.Т.9.
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. Т.: Ma'naviyat, 2008.

II. Asosiy adabiyotlar

5. Abdulla Qodiriy. Mehrobdan chayon. -Т.: "Yangi asr avlodi", 2011-yil.
6. Абдурахмонов Ғ. Адабий асар тилини ўрганиш ҳақида// Ўзбек тилини ўқитиш методикаси масалалари.- Т.: Фан, 1966.
7. Абдурахмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. -Т.: Фан, 1981.
8. Абдурахмонов Ш. А. Ўзбек бадиий нутқида кулги кхзғатувчи лисоний воситалар. НДА. -Т.: 1997
9. Аристотел. Поэтика (поезия санъати ҳақида).-Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.
10. Бадиий текстда тил воситаларининг функциялашуви (илмий мақолалар тўплами).-Самарқанд: СамДУ нашриёти, 1989.
11. Буронов М. Ҳамзаасарлари тилининг баъзи лексик-морфологик хусусиятлари.-Нукус: Билим, 1991.
12. Бобожонов Ф.Қ. Ўзбек жадид драмаларининг лисоний хусусиятлари (Бехбудий ва Авлоний драмалари асосида), НДА.-Самарқанд, 2002.
13. Боймирзаева С.У. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи, НДА. - Самарқанд, 2004.
14. Н. Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати (бадиий маҳорат ва тил ҳақида мулоҳазалар). - Т.: Фан, 1962.

15. Дониёрова Ш. Шукур Холмирзаев ҳикояларининг бадиий-услубий ўзига хослиги, НДА. - Т.: 2000.
16. Жалолова Л. Абдулла Қодирий асарларидаги жонлантиришларнинг лингвопоэтик таҳлили // Ўзбек тили ва адабиёти, 2000, 4-сон.
17. Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати ("Кеча ва кундуз" романи мисолида). Филология фанлари номзоди даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Т.: 2000.
18. Йўлдошев М. Қаҳрамон руҳияти ва сўз.// Ўзбек тили ва адабиёти, 1998, 5-сон.
19. Йўлдошев М. Чўлпоннинг халқ ибораларидан фойдаланиш маҳорати.// Ўзбек тили ва адабиёти, 1999, 6-сон.
20. Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. -Т.: Фан, 2007.
21. Келдиёрова Г. Эркин Воҳидов шеъриятида антитеза// Ўзбек тили ва адабиёти, 2000, 1-сон.
22. Лапасов Ж. Бадиий матн ва лисоний таҳлил- Т.: Ўқитувчи, 1995.
23. Маҳмудов. Н. Абдулла Қаҳхор ҳикояларининг лингвопоэтикасига доир//
24. Ўзбек тили ва адабиёти, 1987, 4-сон.
25. Маҳмудов Н. Хар бир сўз берсин садо // Ўзбекистан адабиёти ва санъати, 1987, 7-сон.
26. Маҳмудов Н. Ойбек шеъриятидаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикаси// Ўзбек тили ва адабиёти, 1985, 6-сон.
27. Мелиев С. Контекстда сўз динамикаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1983, 4-сон.
28. Мелиев С. Шеърый сўз // Ўзбек тили ва адабиёти, 1981, 6-сон.
29. Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш- Т.: Фан, 1976.
30. Насриддинов Ф. Адибнинг ёъли (Абдулла Қодирий маҳорати). Т.: Фан, 1971.
31. Нормуродов Р. Шукур Холмирзаевнинг метафорадан фойдаланиш маҳорати// Ўзбек тили ва адабиёти, 2001, 6-сон.

32. Омонтурдиев А.Ж. Ўзбек нутқининг эвфемик асослари. - Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000.
33. Омонтурдиев Ж. Сўз қўллаш санъати- Термиз: Жайхун, 1994.
34. Қодиров П. Халқ тили ва реалистик проза. - Т.: Фан, 1973.
35. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. - Т.: Фан, 1977.
36. Қўнғуров Р., Каримов С. Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти (библиографик кўрсаткич). - Самарқанд: СамДУ нашриёти, 1984.
37. Қобулжонова Г.К. Метафоранинг системавий лингвистик талқини, НДА, - Т.: 2000.
38. Қодиров М. Бадиий асар тилини ўрганиш масалалари// Ўзбек тили ва адабиёти, 1987, 3-сон.
39. Раҳимов А. Персонаж нутқи ва миллий характер// Ўзбек тили ва адабиёти, 1981, 1-сон.
40. Рихсиева Г. Лингвопоетик тадқиқ асослари бўйича мулоҳазалар. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1993, №2.
41. Рустамов Х.,- Сўз қўллаш эстетикасига доир// Ўзбек тили ва адабиёти, 1975, 5-сон.
42. Сайидов Й.С. Фитрат бадиий асарлари лексикаси, НДА, Т.: 2001.
43. Самадов Қ. Ойбекнинг тил маҳорати.-Т.: Фан, 1981.
44. Шукуров Н. Сўз сەҳри, шеър меҳри (адабий-танқидий мақолалар), Самарқанд: Зарафшон, 1992.

III. Qo'shimcha adabiyotlar

45. Ибрагимова Е. И, Ўзбек тилида ирония ва иронис мазмун ифодаланишининг усул ҳамда воситалари, НДА.-Т.: 2001.
46. Каримов С. А., Жўраев Т.Т. Ўзбек тили услубияти ва нутқ маданияти (библиографик кўрсаткич). - Самарқанд: СамДУ нашриёти, 2001.
47. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. -Т.: "Ўзбекистон", 2000.

48. Қўчқортоев И. Бадиий нутқ стилистикаси.- Т.: ТошДУ нашриёти,1975.
49. Қўчқортоев И. Бадиий сўз устаси. -Т.: Фан, 1967.
50. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. - Т.: Фан, 1987
51. Қобулжонова Г. Метафора моҳияти ва турлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2007, №6.
52. Самадов Қ. Ўзбек тили услубияти (бадиий услуб). - Т.: Ўқитувчи, 1991.
53. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари.-Т.: 2004.
54. Хўжанова Н. Мақол, бадиий матн ва ифода // Ўзбек тили ва адабиёти, 2000, №3.

IV. Internet saytlari.

55. www.ziyonet.uz
56. www.dissertant.uz
57. www.ta'lim.uz